

УРИВКИ З ПОВІСТІ «ВІТРИ»

УРИВОК ПЕРШИЙ

... Біло-сірі тумани пливуть у безвість. Промінясто всміхається їм услід веселий квітень-чарівник.

«Хай пливуть, не вертаються».

— Пані, а сьогодні вже я піду на мітлінх. І Одарка з Коваленкової дачі йде й Тараска од Перерепенків присоглашає. Піду й собі!

— Ідіть, Онисю!

Біло-сірі тумани пливуть у безвість.

Онисі, Одарки, Параски од Перерепенків, Панаси та Омельки йдуть на «мітлінх».

Йдуть люде. Ідуть люде од плуга, од молота — «на мітлінх», на раду. До купи збираються... щоб усі вкупі... Нарід улиці заповняє, сходи, залі, хори.

Але Онисі, Одарки, Панаси та Омельки тільки на сходах або на хорах. Тільки там, де:

тісно, душно, чужі, непривітні спини й далеке: «Предсідатель, секретар, резолюція, товариші!»

А в залі на креселках, в залі на високому помості, куди двоє східців — представники народу, обранці народу (хто обрав? хто?).

Вони мали вирішати: що, як, куди...

Заля гуде од голосів — і раптом тихо:

На високому місці — президія (президія — чуєте — це начальство).

«Рекомендуємо зборам представників народу».

«Ось представник робітництва»...

«А оце представник селянства»...

«А оце од інтелігенції:

... Од панів нема, то й добре!

... Як нема? Вони всі — самі пани...

... Що по панському вдягнені? Це пuste...

... По-нашому ж і балакають...

... Еге, по-нашому... та пропишуть не по-нашому.

... Ні краще б туди настоящих сірячків «у свитках»...

... Цитуйте! То соціялісти, дак вони за нас...

... Ой там не без пана... Слизький, пролізе...

... Та таки й краще, як ми самі за себе...

ЩОДЕННИК МАРТИ. Квітень 1917 року.

«А сьогодні вже я піду на мітлінх, пані». Це Онися, наша відлюдна Онися — до мене, коли я вдягала пальто, щоб йти на жіноче віче.

— Ви, Онисю? я чогось неймовірно здивувалася.

Скинула з себе пальто та механічно заварила чай із самовару. (Самовар Онися зараз внесла).

Цілий вечір просиділа з Галею та Марком, годувала їх, забавляла їх, вклала спати. Тоді перепрала сороченята й панчішки. Робила те, що Онися всі ці вечори, коли я на зборах, на мітингах за її права на людське життя промовляла.

Тепер я тут сама, на своїй властивій роботі (діти, господарство, вечерея для мужа), а Онися пішла сама своєї долі добувати.

Чи здобуде? Чи може я краще б здобула?!

Я сижу дома, і буря в душі моїй. Там, у місті, розбурхане море мене кличе, кличе буря, посіяна мною й моїми товаришами. А я не йду. Не можу. А чому? Діти (мамо, ти будеш з нами? Розумієш, Марку, мама сама буде з нами. Мамусю!) Пухкі рученятка, пелюшки, латки, ронделі...

Наймички нема. Наймички. Нема кому глядіти дітей, готувати вечерю, тепло й життя підтримувати в людському родинному огнищі.

А колись, як ми одружилися й я оселилася вдвох з Корнієм, я сказала собі: «а слуги, наймички не буде у нас! Ми, соціялісти, мусимо життя своє будувати згідно з своїми ідеалами; експлуатувати нікого ми не можемо. Я не можу використовувати на чорну роботу таку саму людину, як я, не можу мати в своїй хаті наймичку»...

... Я сижу вдома, і буря в душі моїй. Яка це безодня — жіноче життя... яка це чорна безодня! Як це діти в кайдани беруть і душу нашу й наше тіло! Всі ці останні роки я мріяла про маленьку студентську кімнату, де б я одна та книги. Звідти могла б до всесвіту прислухатися, придивлятися, промовляти! Мріяла... А мала: дитину, пелюшки, самовари, кашки, сороченята... Потім другу дитину й те саме подвійно.

Тепер я хочу вільно й завзято йти з товаришами в боротьбу, а роблю — біля самоварів, глечиків, сороченят, сміття.

І дві пари широко розплющених радісних оченят коло мене: «як добре, мамусечко, що ти сама з нами тепер!»

УРИВОК ДРУГИЙ

Кров уперше повилася прапорами на вулицях кучеряво-зелених.

На вулицях блакитно-прозорих, напружено-радісних ураган, схований в зеленій блакиті, маючи прапорами червоними, заповідав:

«Кров!»

Улицею, серединою вулиці йшли ті, що нічого не мали... все їхнє, все, що мало б їм належати, було у других. А ті, другі, сиділи в кам'яницях, стояли біля вікон, тинялися на пішоходах, придивлялися до прапорів.

Може вони думали — ситі, дужі, багаті, повернути те чуже, що за «своє» мали?!

Ті люде... вони збиралися в палацах і говорили... виходили на балкони палаців і говорили, обіцяли: «Граждани!»...

А ті, що серединою вулиці йшли, повидряпувались з підвалів, позлазили з горіщ, зачувши «воля!», ті, що нічого не мали, позбавлені всього, щоб їм належало, ті півголодні, піводягнені, йшли під червоними прапорами.

«Товариші! Хай живе 1 травня, всесвітнє робітничє свято!»

І ураган, захований в блакиті — вона їм не сяла, вона їх не гріла, — їх зігріє, ураган — заповідав:

«Кров!»

* * *

Марта на пішоході, серед натовпу, дивиться. Вона з дитиною; дівчинка міцно вчепилася за руку. Не йде Марта до «своїх» в юрбу, що неблаганно суне наперед. В юрбу з дитиною страшно.

Поперед юрби бачить: Корній під прапорами. Коло нього висока «сестра», в сірій сукні; біла намітка, червоний Хрест. Лице суворе й прекрасне...

— Мамо, там тато, тато он-де... Галка кричить.

— Там, там тато!

Корній... він йде з усіма... Він там, а вона тут... Вона, Марта, стороння, а не учасниця. Учасницею не може бути, бо — діти... Діти й мати: родинне. Мати приїхала на допомогу їй в господарстві, мати і стара й глуха. І не звільнила її від «родинного». А Корній — він пішов від «родинного». Корній одійшов. Онися кинула, і для «родинного» вона сама...

Вона, що все мріяла про самоту, про келію... про всесвіт і боротьбу для нього.

ЩОДЕННИК МАРТИ. Травень 1917 р.

... У нас тут, дома, як колись на еміграції: першого травня увечорі приїхали товариші з-закордону — обідають, ночують, накурюють до роспуки; обговорюють, дебатують теж до роспуки. Цілком те саме, що було колись на еміграції. Тільки для мене — ріжниця: там я у всьому брала участь, була як товариш. Тут зараз я — хоч всі до мене «товаришко Марто» — я зовсім осторонь: готую обід, підливаю самовари, одриваюсь од цікавих балачок погодувати Марка, схоплююсь до Галки, що не може заснути від гармидеру: «Тільки щоб мама близенько коло Галюсі... щоб мама близенько»...

І од усіх я зовсім далеко...

І хто вона, та висока, сувора, прекрасна, що з Корнієм, під червоним прапором?

УРИВОК ТРЕТІЙ

Теплі рожеві ранки.

А то — червоно-вогненні...

В-у-у-ух- гур... грузовики вулицями розбурханими сиплють паперовий дощ.

«Граждане!»...

«Товарищи!»

«Товариші!»

«Вибори... Кого оберете, той буде все вирішувати... буде розподіляти землю, все добро»...

«Вибори»... «Кандидати»...

В-у-у-ух- гур...

«Граждане!»...

«Товарищи!»

«Товариші!»

Паперовий дощ крутиться в повітрі, сиплеться на розбурхані вулиці, на «граждан»...

— ... Только своя, рабоче-крестьянская власть, товарищи, даст вам свободу, даст возможность разорвать цепи...

— ... Сама тільки народня влада, з представників усього народу врятує революцію і наш край від загибелі...

З грузовиків слова повітря ріжуть.

— Мамо, хто це там, коло тата? висока з червоним хрестом? Це та революція, що бабуня каже, що вона його цілком забрала собі?

Марта з дитиною на пішоході — осторонь.

В-у-у-ух- гур...

Мчать грузовики, сіють папірці, що на них слова вогненні.

Мчать грузовики, на них люде, під червоними прапорами слова вогненні — до всіх, всіх, всіх...

Марта з дитиною на пішоході — осторонь.

«Так, революція!» Революція мчить повз, а вона осторонь.

ІЗ ЩОДЕННИКА МАРТИ

Червень. Саме розцвіли надії. Буря несеться вгору. А мої надії вмірають.

І хто се коло Корнія, висока, з червоним хрестом! І чому вона — коло його?

УРИВОК ЧЕТВЕРТИЙ

Липневі ночі для душ окрилених, липневі ночі для душ вогнених нестерпучо палючі.

Там, в далекій столиці — про це через дроти залізні вогненні звістки летять — там уже не вірять словам.

«Говоріть, говоріть»!..

Там, в далекій столиці — дроти нам про це гудуть-гудуть — руки поневолених протягнуто: «дайош», — і в руках зброя.

А в нас тут ще говорять. У нас все ще: «голова», «секретар», «президія», «резолуція» — в повітрі згучить. «Всю землю трудящому людові» — на словах.

Може й оддадуть... може все, належне голоті, все, належне голодним робітникам, оддадуть.

Говорять про це, говорять, говорять: як бути далі? як усе ділити, чиє все буде? Брати ж усі! Усіх же все й буде. Земля, будинки, одежа, чоботи, все, що поховано в затишних куточках.

Всіх!.. А як поділити?

Говорять, говорять, на різних мовах говорять. Ми — всі брати!

«Граждане!»

«Товарищи!»

«Говоріть, говоріть!»

Липневі ночі для душ окрилених, липневі ночі для душ вогнених нестерпучо палючі.

— Маріє... ви стомились, ви ледве йдете...

— Ні, Корнію, втоми не відчуваю...

Одгуділи, одухкали грузовики. Одгомоніли, одзвонили люде.

І місяць, самий тільки місяць поміж хмарами.

Тихо, тепло, сріблясто, пахне липами.

Чітко кроки на пішоході:

— Ви ледве йдете, Маріє! хочте спертися на мою руку?

— Дякую, Корнію, не турбуйтеся! Я звикла сама...

— Я провожу вас, я сьогодні у місті ночую.

— В штабі ночуєте?

— В штабі... Наш липень горить, Маріє... Ви не відчуваєте, що ще не час йому горіти... Ще не назріло... Це збройне повстання... Чим воно скінчиться? Тай такі заплутані ще наші національні справи...

— Так, завтра рішучий мент! Все з'ясується... А що не час... Корнію! хіба можемо ми знати, що не час голодному їжі собі здобувати, не час голову на свіже повітря з льоху висунути! Що можемо знати про це ми, книжники, ми, пропагандисти теорій. Ми йдемо до життя з теоріями, а життя нам своє диктує... І ось липень горить... Хай липень палає, коли є стільки вогню, щоб запалити його...

— Маріє, ваша рука горить і палає... ви хворі?

— Корнію, ах нащо? нащо ви — руку? чи боїтесь, що впаду... Так ні! Я не впаду. Я своєю стежкою твердо...

Місяць нервово поміж хмарами, сріблястий...

— Скажіть мені про Марту: як вона? Колись бачила раз у підпіллі... Ясна, проміняста... Ви її дуже любили, цеб-то і зараз...

— Так, люблю... чи любив... Тепер — не знаю. З дітьми вона. Поки дома все мусів, внутрішнє мусів, то любив. Поки все дома — читав, писав, думав. В затишку. З нею... там діти. А тепер — як не дома... як на вулиці... як двері дому розкрились... як двері душі розчинились... Тепер, коли не затишок, коли буря... коли слова, думки мої в розбурхане море треба... тепер, коли життя моє інакше... все тепер інакше. Я сам тепер інакший. Тепер... Притиснув до себе лікоть Марії:

— Маріє!..

Ніжно:

— Маріє!..

І урвав...

Хвилюється нервово місяць сріблястий поміж хмарами...

Душа Марії хвилюється в пазурах вогнених.

— Ні, ні, Корнію! Мені ніякого особистого життя. Ніякої ніжності, це ослаблює...

Липневі ночі для душ окриплених, липневі ночі для душ вогнених нестерпучо-палючі.

Липи... липи пахнуть.

ЩОДЕННИК МАРТИ. Липень 1917 р.

Згадала: на святі першого травня Корній і всі наші були із червоними стрічками. Взагалі ж українці — із синьо-жовтими. Отже ріжниця колосальна. Але як скінчилося свято, зняли стрічки — ріжниці ніякої. Всі однакові. Всі наші йдуть з ними, з тим «болотом», як самі називають

їх, навіть Корній, що раніше ніколи не еднався з ними. Спостерігаю це вже три місяці. Питаю: чому? чому не соціалістичним фронтом? — «Це тимчасово єдиним фронтом національним»... «так настроєні маси»... «національна революція»... А тоді — красномовний рух.

Я розумію: тоді щось буде. Але й не розумію: чому й зараз, зразу, не йти єдиним соціалістичним фронтом. Так, як в підпіллі йшли? «Раніш національні осягнення»... Так, так...

... Крізь відчинене вікно липи заливають мене пахощами.

Липи голублять мене. Солодко-млосно...

Мрії... які в мене мрії?

Корній...

Постійна мрія моя, — книжки, думки, боротьба, — десь губиться в туманах, зникає у безвість.

Вгрузаю в колиски, пелюшки, глечики, сміття...

... Корнію!..

А липи як пахнуть!

... Корнію!..

Липневі ночі для душ самотніх нестерпучі.

УРИВОК П'ЯТИЙ

ІЗ ЩОДЕННИКА МАРТИ. Вересень 1917 р.

Надіям край! Кінець чеканням...

Вітри люті несуть од мене душу Корнія...

УРИВОК ШОСТИЙ

Чорними жовтневими ночами годі чекати! Вітри. Холоднеча. І голод. Червоними полум'ястими днями, коли в багреці листя палає місто, коли захід переможно вогнем горить — летить з гуркотом машина, ще одна й ще.

На них люде, що серця їх — в пожежі...

У жовтні місто палає. Серце палає... в грудях палахкотить. В сухій глотці горить:

— Чия земля? Земля, що руки від неї порепані, що ноги від неї подряпані? Що груди висхли від неї? Що зігнулись спини від неї? Чия земля?

— Земля наша, селянська...

— Земля наша, українська...

— Чиї палаци? чий хліб?

— Чиї залізо, вугілля, сіль, все, що киркою та молотом довбають, порають оmozолені руки наші?

— Наш хлеб, наше железо... уголь, дворцы — все наше, крестьян и рабочих...

— Наше все... наше, українське.

— Чиє все, що є на світі? На світі, що на йому всі живуть, та не всі працюють...

— Як ділити? Як усе розподілити? Все добро, всі скарби, щоб кожному, хто прийшов у життя, жити можна було...

— Що там розподіляти? Наше, українське все, що на нашій землі...

— І щоб перестали вже вмірати там, на фронті... війну з чужими припинить, всі брати! Не вороги нам німецькі робітники й селяне, що проти нас, на фронті. А де ж ті вороги? де? В чії груди наші списи? наші рушниці? В тих, що нас в неволі тримають, в голоді й холоді. В наших начальників, в панів...

— Так, в начальників, в панів!

В червоних загравах буйного бажання вмірав день жовтня. Жовте листя горіло мов золоте. Жовте листя... але воно не жовте, воно червоне, багряне... воно займається пожежою.

— Чекайте, чекайте—вітрами котиться від палаців, що до них мармурові сходи, а на сходах зігнуті постаті з торбами за плечима.

«І жовтень, червоний вдень, чорний уночі, на те гучно, з грузовиків: Годі!

Годі чекать!»

* * *

На заході горить, палає.

Останній грузовик, що од Ради Робітниче-Селянських Депутатів до Центральної Ради (порозуміння ж, порозуміння ж серце просить!) спинився.

— Отже, значить, ми в різних таборах, прощайте!

— Ви збочили, Корнію!

— Були колись в одному...

— Ви збочили, Корнію!

— Значить, порозуміння...

— Порозуміння не може бути, Корнію!

* * *

Захід пожежою тривожно палає.

— Буде завтра вітер, Маріє...

— Будуть завтра вітри, Корнію!..

— Дай мені руку твою, Маріє...

.....
Тиша. Тільки грузовик напружено чекає.

— Дай мені руку твою, Маріє...

Тиша.

І вітри.

Жовтень, 1923 р.

П. ФИЛИПОВИЧ

* * *

Затверднула земля, і сонце примерзає,
Несуться сани, і летить сніжок.
І ми помітили, мов гострий полозок
І слово десь блискучий слід лишає.
І все змагається—нерадісну любов
Перемогти, накреслити на кризі...
Над обрієм спинились хмари сизі.
Короткозорий грудень надійшов.

В. СТАНКО

В ПОЛЯХ

Ідеш не йдеш — спиняєшся.
О, скільки їх! — питаєшся, —
без ліку, без кінця!
Біжать хліба без пробігу,
Цвіте цвітінь без одцвіту —
без ліку, без кінця...
Хмариться тінь злотарками,
Пора б пройтись косарками,
Пора, гей, тінь, пора!
Біжать хліба без пробігу,
Цвіте цвітінь без одцвіту,
без одцвіту цвітінь, —
без ліку, без кінця...

ПОМИЛКА

(із книги «КОРОЧЕ ГОРОБИНОГО НОСУ»).

Парубок Михаль, як парубок, а тільки серце має обеззброєне супроти чар жіночої привабливості. Досить Михалеві півгодини побалакати з дівчиною (аби була трохи краще за відьму), як уже й учадів: закоханий безмірно, і весь світ для нього в очах коханої, без якої жити не сила, без якої життя — нічого не варто... Але легко захоплює Михалья вихор кохання, та легко й мчить собі далі, покинувши його, як жертву для нових захоплень... Досить Михалеві три дні чомусь не бачити коханої, як образ її стирається біжучими вражіннями, в'яне — і вмирає любов, сліду, навіть спомину не лишаючи... Тому Дон-Жуанський список його безконечний, але тому ж — кілька разів одружитись заходився й кожного разу... «без последствий», має вже 25 років, а все нежонатий, хоч і горить його серце коханням майже всі 365 днів на вік...

А оце трапилась йому пригода. В квітні їхав до Києва на побачення з черговою Марусею та зустрівся в потязі з Наталею з Юрова. Поки до Києва доїхали, — а таки ж щось три години їхали, — зів'яв вже в серці Михалевім образ Марусі й розквітла нова любов... Три дні в Києві стали для Михалья справжною поемою, витонченим віршем ліричним... Тільки пізно увечорі розлучався з Наталею, а потім з образом її в душі зачарований ходив по вулицях або сидів коло вікна, дивлючись на зоряне небо, нетерпляче чекаючи, щоб минула ніч і скінчилась мука розлуки...

Коли через три дні прощався з Наталею, злізаючи на своїй станції, казав їй, що скоро, скоро приїде до Юрова, а сам не знав, як дочекається того скоро, бо не міг жити без Наталі, повітря легеням не хватало... Йдучи додому сформулював рішення — так, час його прийшов одружитись з Наталею, бо як же, як же можна жити без неї?.. Тільки вступив до своєї хати, сів до столу і писав листа, в якому палкість кохання досягала зразків знаменитіших коханців... Просив врятувати йому життя, стати йому подругою назавжди... Скінчив листа й поклав до кешені, завтра ж уранці однесе на пошту... А через кілька хвилин прийшов брат з товаришем і запропонував завтра вранці їхати по рибу на озеро. Михаль охоче згодився... Цілий день просидів під віковим осокором, стежучи за поплавцем, роздягшись, лежав на піску горілиць, смажучись на сонці, купався... І непомітно ростанув образ Натальчин... А на завтра поїхали до лісу по гриби, а позавтра ще кудись. І забув Михаль про листа свого до Наталі, що мирно почивав у кешені... Коли якось через тиждень дістав од Наталі листа з запитанням, чом не додержує слова приїхати, з нагадуванням, що вона чекає... Нічого не воружнулось в серці, коли читав

того листа, — любов безслідно минула, — але їхати було треба... Так, увечері ж поїде...

Коли йшов до вокзалу, стрів Катрю.

— Куди?

— До Юрова.

— Може до Наталки?

— Так.

— Ну, то, будьте ласкаві, ось передайте їй листа, я як раз до вокзалу йшла, чи не стріну когось, щоб до Юрова їхав...

— Добре! — і поклав листа до кешені.

Тільки побачив Наталю, як передав їй листа, а вона почала читати, почервоніла, змішалась і вибігла з хати... Увійшла аж через півгодини вся чомусь сяюча, урочиста, увійшла з батьками, що теж чомусь мали вигляд урочистий, якимось особливо здоровкались з Михалем, а розмова чомусь не клеїлась, чомусь весь час уривалась напруженим мовчанням... Михаль дратувався, не знав, про що балакати... нарешті, не витримав і став прощатись, хоч і чув, що на кухні стукали ножі, а мати Натальчина що-разу бігала туди «по хазяйству»...

— Е, ні! — забалакали всі троє, — так ви не поїдете, вам уже й хата улаштована — ночуєте у нас... Зараз і вечеря...

Мусів лишитись... на тортури...

Урочистість усієї родини не зменшувалась ані трошечки, бесіда весь час уривалась, весь час Михаль почував, що всі на нього дивляться з чеканням... Батько іноді починав звертатись до Михалю зовсім фаміліярно, з якимись незрозумілими натяками і це ще більш дратувало Михалю... За вечерею хмари стали вже занадто темними, нестерпучим став настрій. Даремно намагався Михаль знайти полегкість в чарці, ніщо не допомагало, і дразливий фаміліярний тон батька все зміцнявся, все зростав знак запитання в очах Натальчиних, все більш благаючого чекання було в її погляді... Нарешті, всі стомились, всі замовкли... Але мовчання було важке, неприємне, нервове...

— Уф! нарешті, по «на добру ніч!» Опинився один в хаті і стомлений сів на ліжко: в відчинене вікно загадково дивився місяць, в бузку співав соловейко, десь далеко кричали жаби... «Гарно таки жити на світі!» — подумав Михаль і став роздягатись... Але якимсь випадково поліз до кешені і витяг звідти... листа. Що за біс? — «Вп. Наталі Сергієвні Савченко!» — Як то так? Адже ж листа він віддав Натальці, як тільки увійшов до господи. І раптом блискавиця прорізала йому свідомість і все зробила зрозумілим: замість Катриного листа він віддав Натальці свого забутого закоханого листа...

Жах стис Михалеві серце, жах непереможний!.. Подивився на годинник. Дванадцята. З вокзалу линув згук дзвону, що сповіщав про вихід потягу з Стеблова... Потушив лампу, вистрибнув у вікно й кущами та городніми грядками пробирався до тину, за яким йшла стежка до вокзалу...

П. Б. ШЕЛЛІ

МОНОЛОГ З «РОСКОВАНОГО ПРОМЕТЕЯ».

О, владарю богів і духів, всіх,
Крім одного! На зоряні світи,
Що в саяві котяться, нас тільки двоє
Все дивляться безсонними очима.
Поглянь на землю, на своїх рабів,
Яким ти за молитви, за хвалу,
За гекатомби серць розбитих платиш
Лиш марними надіями і страхом.
В ненависті сліпій чого досяг ти?
Ось я, твій ворог, тішусь і сміюсь
З мого нещастя і твоєї помсти.
Три тисячі безсонних років, повних
Такої муки гострої, що кожна
Хвилина видавалася вже роком,
Одчай, самотність горда і призи́рство,
— Ось царство, у якому я паную.
В сім царстві більше слави, ніж у тому,
Яке ти з свого трону озираєш,
Могутній! О, ти був би всемогутнім,
Коли-б я погодився розділити
З тобою владу: я б не висів тут,
До скелі недосяжної прикутий,
Де не росте трава і де нема
Живих тварин; де мертво все і пусто.
О горе, горе, горе й вічна мука!..
Ні зміни, ні надій. Адже ж терплю...
Скажи, о земле, чи не чули гори?
Скажи, блакить, чи сонце всевидюще
Не бачило? Скажи, бурхливе море,
Мінливе, ясне дзеркало небес,
Ви хвилі стогону мого не чули?
О, горе, горе, горе й вічна мука!..
Тут глетчери, мов голками, мене
Пронизують кришталями своїми,
Які у саяві місячним замерзли...
В'їдаються дзвінкі кайдани в кості.
А неба пес крилатий гострим дзьобом,
Омоченим в отруту вуст твоїх,
Мені шматує серце, й виринає

Огидне кодло привидів, поріддя
Бездонні темрявої снів. Вони
Сміються з мене! Духи землетрусу
Із ран тремтючі жили виринають,
А скелі розщепляються і знов
Зростаються, і урагани злі
З безодень вилітають, і квилять,
І гострим градом ляскають мене.
Адже ж вітаю я і день, і ніч;
Той день, що сивий шершень ростопляє,
Ту ніч, що в ризі зоряній лагідній
У небі тьмянім плине, бо з собою
Вони приводять рій годин безкрилих.
І знаю я, одна із сих годин,
Мов той похмурий жрець строптиву жертву,
Приволоче тебе, царю жорстокий,
Сюди, і поцілунками зітреш
Ти кров з оцих моїх поблідлих ніг,
Що ростоптать тебе могли, коли б
Вони рабом таким не гордували.
О, ні, не стану гордувать. Мені
Тебе вже жалко стало: смерть тебе
Через простори неба пожене;
Душа твоя, поята диким жахом,
Розчахнеться, немов безодня. Сум
Мене вже обгортає, а не радість;
Уже ненависти нема й сліда,
Бо я в нещасті мудрим став. Прокляття
Своє тепер назад я хочу взяти.
О, гори, відгомоном стоголосим
В туман і гомін водоспадів ваших,
Мов грім, мое закляття пролунало!
О, ледяні струмки, що міцно скуті
Морозами були й, почувши голос
Страшний, здригнулися і розповзлись
По Індії! І ти, етере ясний,
Де сонця круг без промінів палає!
Ви, урагани, що, спустивши крила,
Повисли над безоднею німою,
Бо грім мого прокляття світ схитнув!
Коли слова мої ще мали силу,
Тоді (тепер змінився я, й нема
Ненависти і в спогадах моїх),
Хай знов у них та сила забренить:
О повторіть же їх, о поверніть!
Ви ж чули всі—прокляття громове.

Переклав О. Бургардт.

Г. СКОВОРОДА

З ЛАТИНСЬКИХ ПОЕЗІЙ*)

I.

Музам колись дев'ятьом на шляху зустрілась Венера,
 З нею її купідон,—слово крилате в устах:
 «Музи, шануйте мене—я найбільша з усіх олімпійців,
 Всюди під берлом моїм коряться люде й боги».
 Мовила. Музи на те: «А над нами, богине, не владна,—
 Наша святина не ти, наша любов Гелікон».

II. ХВАЛА БІДНОСТІ.

О, блаженна й свята—уділ мій—бідносте!
 Справжня мати серцям, рідна і лагідна,
 Всім, хто в морі зазнав горя і пагуби,
 Супокійная гаване!

О, щасливий, хто зміг думкою гострою
 Зрозуміти, які втіхи незмірені
 Ти приносиш усім, хто вшанував тебе
 Серцем щирим і радісним!

О, щасливий, хто встиг заприятелювати тебе,
 Хто на ласку твою здався безоглядно,
 І кого на бенкет свій допустила ти,
 Ввівши в хату низьку й тісну!

*) Латинські поезії Сквороди своїм тоном і характером де-що різняться від його віршів „малоросійським діалектом“, що увійшли до „Саду божественных песней“. В них майже немає того глибокого й інтимного ліризму, тієї широко-сердної співлуди „хаотичного й тривожного духу“, що так у свій час зачарували російського дослідника Сквороди В. Ерна. Це здебільшого офіційні привітання, вірші на випадок („На день народження Відгородського єпископа“, „На день народження Василя Тамари“) послання, або речі так мовити б, епістолярного походження, тобто поезії, що зустрічаються в листі і стоять в зв'язку з темами, яких торкався Скворода в розмові з своїми кореспондентами.

Вірш „Музам колись дев'ятьом“ становить, як сам Скворода свідчить, наслідування одної грецької епіграми, яку він колись читав („Memini me legisse tale inter graeca epigrammata“),—міститься він у листі до Ковалінського з 30 січня 1763 р. (№ 68 у виданні 1894 року).

Ода на бідність (в оригіналі по-грецькому: Aínesis penías)—в передатковому листі до Ковалінського № 52. Розмір оди додержаний і в перекладі—друга асклепіядова строфа. Перші три рядки—схема:

— — | — — — — | — — — — | — — — —

четвертий рядок:

— — — — | — — — — | — — — —

В оді багато перефразуваних з Горация.

„Злидений Ір“, що згадується в передостанній строфі, старець на острові Ітаці—про нього (про його заздрощі й жадність)—оповідає Гомерова „Одиссея“.

Послання „До Петра Герарда“ довгий час уважалося за твір Сквороди. Акад. Д. І. Вагаль, що редагував Харківське ювілейне видання 1894 р., умістив його в відділі „Разные стихотворения“, стор.

Всяка слабість тіка геть від твоїх осель...
Немов диму бджола, так уникають їх
Чорна неміч, гостець і кам'яний недуг,
Жовчні болі й пропасниці.

Бо немили тобі п'янство й зажерливість,
Звідки сила хвороб плине й у ключ кипить,
Бо немила тобі розкіш несправедна,
Люта мати трівог лихих.

Ні турбота гризкя́, ні тії клопоти
До пенатів твоїх не наближаються,
Ні амбітність, ні шум слави порожньої,
Ні погибельні пристрасті.

Не лякає тебе полум'я блискавки,
Не страшить глибочинь моря бурливого,
Бо ж оселя твоя в тихому па́долі,
Човен твій на мілкій воді.

В твій куток не зоря́ть острах і хитрощі,
І пекельних богинь погляди за́здрісні
Не спроможні пойня́ть дім твій і Та́ртаром
В тиху пристань повіяти.

Нестурбований мир, спокій нерушений
І здоров'я міцне, і при́звичаєне
До набожних трудів тіло незломнеє
Славлять твій гостелюбний дах.

Зрівноважений дух, мудра розсудливість
Й та веселість ясна́, що з верховин своїх
На глупо́ту людську дивиться з усміхом,—
Ви супутники бідности.

Але ті жербаки—як я прославлю їх?—
Що на серці у них прагнення золота,
Ті захланні старці, що до скарбів земних
Так пожа́дливо горнутьс...а

295—297. В тому ж відділі видруковано й „український“ переклад латинського віршу тексту: „О селянський милий, любий мій спокою“ (стор. 289—290). Його продовження—окремо, стор. 286—287: „О каморка только что одному местна“.—кінчаючи словами: „Кто тебе от книжек и от воли манит—знай, что лесны суть те души“ Кінець латинського тексту (28 рядків) у Сковороди не перекладений зовсім.

Останніми часами проф. С. С. Дложевський з'ясував, що вірш „Ad Petrum Gerardium“ належить не Сковороді, а відомому французькому гуманістові Марку-Антуанові Мюре (1526—1585). Вказівка на справжнього автора послання єсть і в листах самого Сковороди. Проф. С. С. Дложевський посилається на 6-ий лист до Ковалінського, де Сковорода, процитувавши один рядок з послання, додає: „як говорить Мурет“ („Ut Muretus ait“).

Але навіть не належачи Сковороді, вірш „Ad Petrum Gerardium“ цікавий для настроїв і поглядів філософа, по-своєму аристократичних („Везпечна стежка до життя блаженного, названа підлогою людській“) і досить далеких від того народництва, яке у нас звикли, іноді необережно, йому приписувати (маю на увазі всіх тих, хто писав під впливом характеристики Сковороди у С. Єфремова).

Ні, покіль іще ти оком ненаситним,
Хоч злидений, мов Ір, рвешся до золота,—
То (й без скринь золотих) ти не наблизишся
До правдивої бідности.
Був убогим Христос, бо зневажав скарби,
Павел був бідарем, бо не шукав вигід,
Не в старчачих торбах,—бідносте, ти живеш
В серці чистім і праведнім.

AD PETRUM GERARDIUM.

Село моє, спокою мій улюблений,
Далекий від трівог земних!
Джерел прозорих ненастанний гомоне
В зеленім холодку гаїв!
Дерев разложистих шумливі кучері,
Луги перлисто-росяні!
І ти, моя самотносте, подруго дум,
І ти, свята безмовносте,
Якої й пташка не порушить піснею,
Ні пастушок—сопілкою,
Як вівці гонить ранком на пасовище,
А ввечорі—у теплий хлів.

А стіл привітний, щедрий і без вигадок,
Та трапеза з звичайних страв,
Не з тих, що вчений кухар повимислює
На ласого господаря,
А з тих, що мати зварить заклопотана
Для батька й молодих синів.

ти, полице, не для всіх призначена.
Добірні й дорогі книжки,
І келія, де ліжко тільки вміститься,
І сон надходить радісний!
Безпечна стежка до життя блаженного,
Незнана підлоті людській!
Як рвусь до тебе серцем переповненим,
Все инше споневаживши,
Як лину я до тебе, одкидаючи
Усі роскоші Персії,
Омитий в чистім джерелі Ольмеевім,
Причетний лаврам Фебовим.

Що ж ти, Герарде, ти, якому-б тішитись
З криниць, незнаних людові,—
Не йдеш сюди, опалений жадобою
Скарбів та слави марної?
Невже по-над неї ці чисті радощі
Підносиш ти життя двірське?

О, ради тих печер святих Ликеевих,
Що в них бував ти хлопчиком,
Прийми пораду, що тобі нашіптує
Старий і вірний приятель.
А хто тебе од творчих дум одважує,
На ради тих замкни свій слух,
Як син Лаертів, що на спів підствиницький
Мав охоронний віск в ушах.

Не той блажен, що загібає золото
Та дивні перли Індії,—
Щасливий, хто малим задовольняється,
Нещасний, хто не знає меж!
Коли в спокої, сам собі належачи,
Провадиш ти життя своє,
Де те безумство, що тебе примусило б
Кайдани взять невільницькі,
В чужій ходити волі і пониженно
Тремтіти перед власником?
Отож порви, порви всі пута, скинь ярмо,
Що так тебе намучило,
Насмілься бути щасливим, геть одкинь усе,
Що до землі пригнічує.
Літай думками по етеру ясному,
Віддайся духом вічності.
Покинь забави, уділ той розкішницький,
Що вабить темних неуків.

Коли-б мені в свій час, як перша молодість
Цвіла ще на щоках моїх,
Хтось старший так вділив би свого досвіду,
Як хочу я вділить тобі,
То, може, й я не плакавсь, що без розуму
Потратив стільки кращих літ.

Переклав М. Зеров.

Шевченко й критика.

Еволюція поглядів на Шевченка.

Розглядаючи літературу про Шевченка від 40-х років минулого століття аж до наших часів, перечитуючи численні розвідки, статті, замітки й рецензії на Шевченкові твори, спеціальні й принагідні, давні й нові, мимоволі ставиш собі запитання — чи все ж зроблено для правдивої оцінки Шевченківського скарбу поетичного, чи досліджено й вияснено, з належною повнотою, розвиток поетичної думки, основні закони творчого духа найбільшого українського поета, чи показано і чи в правдивім освітленні показано значіння цього генія?

І на запитання це маємо лише одну відповідь: ще й нині в 110-і роковини народження Шевченка не все і геть не все зроблено для дослідження, вияснення й оцінки літературного надбання Шевченкового й надто для освітлення, пояснення його. Мимо того, що ми досі не маємо ще повної критичної біографії поета (єдина велика і в якійсь мірі наукова біографія поета, написана в 90 р.р. минулого століття О. Л. Кониським, нині вже застара, новіша ж розпочата Й. Стешенком і надрукована в 119—120 т. «Записок наукового т-ва ім. Шевченка у Львові» р. 1917, перервалася на самім початку, зі смертю автора), мимо того, що ми не маємо академічного досконалого видання творів Шевченка — усіх, з усіма варіантами і належними коментарями¹⁾, у нас немає також навіть повної бібліографії Шевченкової²⁾, недовершені досліді не тільки що до мови й стилю поезії Шевченка, а навіть що до форми, змісту, окремих мотивів, започинень і т. д. До того ж і справжньої критичної літератури й історично-літературних серйозних розвідок серед величезного моря ріжного матеріалу про Шевченка маємо не так багато і тільки власне в новому ХХ столітті почалися ґрунтовніші досліді над творами Шевченка. Що ж до Шевченківської літератури ХІХ століття, то за винятком праць М. Драгоманова, Ів. Франка, В. Щурата та ще двох-трьох учених, не з'явилося нічого видатного, і критики повторювали здебільшого проголошені ще в 60-х р.р.

¹⁾ Останнє з кращих видань Шевченкових творів — Лейпцігське, за редакцією Б. Лепкого, також, на жаль, не може вважатися цілком задовольняючим — своєю системою розміщення матеріалу, не скрізь однаково добре опрацьованими текстами, коментарями то-що.

²⁾ Видана М. Комаровим в Одесі р. 1903-го книжка «Т. Г. Шевченко в літературі и в искусстве» неповна й для тих часів, зовсім не задовольняє теперішнього дослідника Шевченка, бо не подає літератури по 1903 році. Новітня спроба Шевченкової бібліографії — М. Яшек, Т. Шевченко, — матеріали до бібліографії 1921 р. — є доповненням книжки Комарова, але й вона знов і дуже неповна і недобре випорядкована.

думки і висновки про творчість Шевченкову — Костомарова, Куліша, Добролюбова й инш.

А тим часом справжнє вивчення Шевченка потребує пильної роботи дослідників в напрямку давньому, що його найкраще представлено в працях Франка, Колесси, Щурата, Стешенка, Зайцева, Белея, Якубського (впливи на Шевченка, досліди над його російськими творами, над прозою психологія творчості Шевченка, форма, стиль, ритмика його поезії і т. д.), і в найбільшій мірі в новому напрямку, що його нарешті поставило з соціальною революцією життя перед сучасними ученими — в напрямку марксістського досліджування.

Тільки таке досліджування Шевченка вирішить питання про місце найбільшого українського поета серед інших письменників його часу, про зв'язок Шевченка з його добою, з його класою і також допоможе в розв'язанні й усіх поставлених за весь час дослідів питань (впливів, стилю, психології творчості і т. д.).

Стоячи на давній — чи то естетичній, чи просто «громадській позиції» — критики й історики літератури — української, російської й усякої иншої — не могли через те й розв'язати багатьох питань літератури взагалі й зокрема питань шевченкознавства, бо вони абстрагували їх, одривали від життя. На дослідах над Шевченком особливо яскраво виявилась безпорадність критиків та істориків літератури, їхнє хитання від одного погляду до другого, їхнє часом повне нерозуміння того, про віщо вони писати бралися. Ще гірше бувало, коли де-які (досить численні) критики пробували використовувати Шевченка для своїх особистих, чи власне групових, «гуртківських» партійних цілей. З'являлись тоді грубо тенденційні статті або зміни та перекручування навіть тексту Шевченкових творів. Шевченка втискувано на прокрустове ліжко специфічних потреб і уподобань, препаровано, фальшовано, як кому хотілося. Твори найбільшого українського поета виходили в Галичині не такими, як на Наддніпрянщині, там з тавром цісарсько-австрійським, тут з царсько-російським, та й в Галичині ріжнилися досить помітно видання клерикальних груп (що у їх виходив Шевченко «благочестивим і смиренным» християнським поетом, очищеним строгою клерикальною цензурою од непотрібного їм раціоналізму й революційности) од видань радикалів галицьких, що як раз революційність та раціоналізм Шевченків підкреслювали; у народовців знов «Кобзар» Шевченків був не зовсім той, що у москвофілів, не тільки що до пояснень, коментарів, а й до самих творів. На Наддніпрянщині теж немало намутився «Кобзар» перше, ніж дозволено йому показатися в люди таким, яким він вийшов з-під пера свого творця. Найбільше довелося воювати тут з царсько-поміщицькою цензурою. Мало того, що сам поет одбув страшну десятилітню каторгу за спробу змалювання «темного царства» московської деспотії, ще й після того півсотні літ, ажно 1905 р., не знала Україна і не читала повного, не покресленого цензорами «Кобзаря», та й революція 1905 р. тільки на хвилинку видерла була з цупких цензорсько-жандармських рук величчє тільки у всій своїй повноті надбання Шевченкове, самим поетом оплакане і гіркою салдатчиною відкуплене. В часи тяжкої реакції після 1905 р. знов «пропала книга» і знов «знайшлася» тільки р. 1917. Та на саму цензуру й тут годі нарікати, попрацювали й тут редактори-препаратори над Шевченком, виявляючи й в тім свої гуртківські уподобання й тенденції, а до всього ще й недбальство страшне

Празький (1876 р.) «Кобзар» не тільки з погляду на цензуру поділено було на два томи — один з дозволеними творами, щоб його можна було привезти з-за кордону, другий — з «забороненими». На тій редакції, на такому розподілові відбився в якійсь мірі і погляд самих редакторів на два сорта Шевченкових творів: на потрібні і можливі для поширення серед широких верств суспільства твори Шевченка (том з «цензурними» поезіями) і непотрібні («нецензурні» твори). Така була точка погляду на видання Шевченка тодішніх «українофілів», здебільшого лояльних до уряду, у всякім разі, як що не «благонамерених» російських громадян, то заляканих російською дійсністю, обережних українців-культурників. Вони зрештою не розуміли навіть Шевченка, як слід, бо аж до кінця свого існування, як певної громадської групи, аж до 1906 року уважали Шевченка за «народнього» (або — «простонароднього поета») і задовольнялися дозволеним «Кобзарем», що на ньому і «народність» Шевченкову ґрунтували, не вважаючи на критику Драгоманова ще і в 1879 р. і надто рішучі протести Грінченка від 1892 р. Та, крім лояльних наддніпрянців, як і в Галичині, були і «вірноподдані» та сповнені «благочестія» люди, що, бажаючи врятувати заблудшого поета і вкупі з тим в пристойно християнському вигляді пустити його в люди, вже не виправляли тільки його творів, а просто свої «кращі» писали, давали нікчемний фальсифікат (приклад: відома «Марія», що її написав і видрукував окремою книжкою М. Лободовський замість безбожної Шевченківської). Так розуміли справу видання й пояснювання Шевченкових творів наші й галицькі видавці, так нівечили ще недавно Шевченка різні українські партії й гуртки і різні соціальні групи. Йдучи з своєю групою чи класою і видавці робили з Шевченка, що хотіли; видавали Шевченка для панів, для попів і для богобоязних міщан, тільки не для робітників і селян. А ще ж крім того роблено з Шевченка поета спеціально для поляків (в Галичині), викидаючи з «Кобзаря» гострі вирази проти їх і спеціально для великодержавних російських панів (в Росії)—і змазуючи усі негrecні про їх Шевченкові вирази і цілі поезії. Та завданням цієї статті не є детальний перегляд і критика усіх таких прийомів видавничих і критичних, а тільки перегляд основних поглядів на великого українського поета. Ходить тут о те, щоби простежити зміни тих поглядів (не історію їх), еволюцію їх за довгий час студій над Шевченком, постільки та еволюція піддається дослідам і справді виявляється від давнього часу (звичайно ті погляди не встановлюються зразу, вони ніби замінюються іншими, та наразі знов впливають, повторюються, хіба тільки де в чому та в іншу форму прибираються). Розуміється, якісь нові цілком думки про поета, що різко відрізняються від попередніх, проголошуються на протязі усіх студій над Шевченком, не часто і безперечно ґрунтуються на змінах самого підходу до поета; підходи ж до Шевченка випробувано усі естетичні, що ним уславився на перших часах своєї діяльності Белінський, з громадських—народницьких 60-х років—Куліш, Костомаров, Добролюбов, Грігор'єв (і геть інші критики), громадівський, як можна назвати терміном Драгоманова його підход (громадівці-соціалісти), підход у якійсь мірі матеріалістичний, заснований на вивченні Шевченка, як представника своєї доби з її економічною, політичною й культурною структурою. Після того знов «просто громадський» підход—українофільський і т. д. Таке завдання визначає і матеріал, потрібний для цієї статті: на увагу братимуться

і розглядатимуться тільки загального характеру статті й розвідки, що дійсно виявляють в певний час певні погляди на Шевченка. Уперше голоси критика що до Шевченка залунали зараз же по виході у світ його «Кобзаря» р. 1840. Української критики тоді ще не було, а російська однодушно привітала вихід «Кобзаря» глузуванням з самого Шевченка, з української мови й усього українського. Поезії Шевченка зустріли критики петербургських журналів так само вороже, як і твори Котляревського, Квітки й інших українських письменників. З чотирьох російських журналів, що озвалися на перше видання «Кобзаря» лише «Маяк» (1840 р., ч. 6) не виявив ворожости до його, за те три інші виявили і ворожість до книжки, і разом до мови української, і цілковите нерозуміння українського поета і його, хоч і перших, але великих спроб (у «Кобзарі» 1840 р. містилися: «Думи мої думи», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «На що мені чорні брови», «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова Ніч»); так поставилися до Шевченка «Отечественные записки» (1840 р., ч. 5, т. 10), ще гірше віднеслися до «Кобзаря» — «Сын Отечества» і «Библиотека для чтения». Критик із «Сына Отечества» (1840 р., ч. 2, кн. 4) назвав поезію Шевченка «штучною пустотою», а українську мову, мову його творів, — «уродованием русского языка на хохлацкий лад», або «наріччям», якого навіть не існує. «Библиотека для чтения», орган знаменитого Сенковського, мову Шевченка охрестила також «мовою небувалою», що її ні одна з усіх можливих Росій — ні велика, ні мала, ні чорна (!), ні біла, ні червона, ні стара, ні нова не можуть визнати своєю. На думку цього ж, очевидно, з великими претензіями на дотеп критика, мова українська є ніщо інше, як «мішанина слів хохлатих, бородатих, голених і неголених, південних і північних, це просто Гебридський, мовляв, діалект («Б. для Чт.», 1840, т. 39). На превеликий жаль, такий самий тон глузування і кпин узяв і найкращий представник тодішньої російської естетичної критики В. Белінський у своїх відзивах про твори української літератури; тим не приємніше це, що Белінський був непохитним авторитетом для всього освіченого громадянства російського, і його думки приймалися усіма без усякої перевірки. Белінський уважав, що за його часів в результаті давнього процесу поділу людности на стани на Україні, стан освічений — дворянство прийняло російську мову і російську культуру, а народня мова зіпсувалася й перевелася на ніщо, лишилося тільки «областное наречие». На думку Белінського, поезія — «ідеалізування життя реального». «Чиє ж життя ідеалізуватимуть українські поети?» — питається він; «життя вищих станів на Україні переросло українську мову і остання лишалася тільки в устах простого народу. Мовою російською романіст в своєму романі може описати людей усіх станів і примусити кожного з них балакати мовою людей освічених, а життя мужицьке само по собі мало інтересне для людей освічених». Виходячи від таких своїх принципових поглядів, Белінський кпив з «Ластівки Гребінчиної», жорстко висміював Квітку й його твори, а ще з більшим глумом і упередженням, з'єднаним з цілковитим незнанням і нерозумінням справи, відзивався Белінський про Шевченкові твори, властиво про поему «Гайдамаки», що вийшла в світ р. 1842. На цю Шевченкову поему помістив Белінський в «Отечественных записках» 1842 р., де він тоді писав рецензію, що її Трохим Зінківський називає «нахабною, недотепною й недостойною тирадою». Тирада ця свідчить не тільки про повне

непорозуміння Белінським української літератури, а й про ту безпорадність того часу критики російської, що про неї сказано вище, і головне про світогляд самих критиків та їх класову приналежність. Белінський, напр., цілком ясно виявляє свої класові симпатії вже в наведених вище словах про мову вищу й нижчу, про те, що «поезія є ідеалізування життя реального» й т. д., і література в Росії ще в більшій мірі, ніж на Україні, за часів Белінського творилась пануючою тоді дворянсько-поміщицькою класою і їй служила й критика, з точки погляду тієї класи оцінюючи літературу тодішню й його ідеологію поширюючи. Так підійшов Белінський і до української літератури та й не міг, звісно, підійти инакше, будши людиною своєї доби. От і та тирада його наче передмова до оцінки «Гайдамаків», в якій він радить письменникам українським—«як що вже писати для народу, то писати в дусі Квітчиних «Листів до любезних земляків»; читачам «Отечественных записок» відома думка про твори так званої української літератури. Не будемо тут її повторяти, скажемо тільки, що нова проба «Співів» д. Шевченка привілейованого, здається, українського поета, переконує нас ще більше в тім, що твори того рода видаються тільки для потіхи й науки самих авторів; іншої публіки, здається, в них нема. Але коли ті панове кобзарі гадають своїми поемами принести користь для нижчої класи своїх земляків, то дуже помиляються: не вважаючи на достаток найвульгарніших і вуличних слів і виразів, в їх поемах нема простоти сюжету у виснову, повно чудацьких висловів і навичок, які властиві всім кепським поетам,—часто зовсім не народні, хоч і оперті на цитатах із історії пісень і переказів,—і тому, розуміється, вони для простого народу незрозумілі і не мають у собі нічого, чому б він симпатизував. Коли ходить про те, то було б ліпше відкинути всякі претензії на титул поета, оповідати народові простою, зрозумілою для нього мовою про різні позитивні речі з горожанського і родинного життя, як це прегарно зачав (і жаль, що не повів далше) д. Основ'яненко в своїй брошурі «Листи до любезних земляків».

Та на цьому справа не стала, Белінському доводилось далі таки не раз чути щось добре про самого Шевченка і хвальне про його поезію, отже він збирає про українського поета якісь відомості, з таким же упередженням, як і перше, що до творів його «мужицьких», і вражіння свої описує в листі до Аненкова: «Наводив я справки про Шевченка і переконався остаточно, що по-за релігією віра є річ нікуди негодяща. Ви пам'ятаєте, як віруючий друг мій говорив мені, що він вірить, ніби Шевченко—чоловік достойний і прекрасний. Віра робить чудеса, творить людей з ослів і дубин, і, очевидно, вона може і з Шевченка зробити навіть мученика свободи. Але здоровий розум повинен бачити в Шевченкові осла, дурня і соромітника, а крім того, гіркого п'яницю, любителя горілки по патріотизму «хохлацькому». Цей «хохлацький» радикал написав два пасквілі... Читаючи один пасквіль «Государь» реготався, і, мабуть, справа тим би й скінчилась, і дурень не постраждав би за те тільки, що він дурний. Та коли цар прочитав другий пасквіль, то страшно розгнівався... Я не читав цих пасквільів і ніхто з моїх знайомих їх не читав (що між иншим доводить, що вони ні скільки не злі, а просто нікчемні), але я певен, що цей другий пасквіль (по адресі цариці) мусить бути гидотним...

Я почуваю особисту ненависть до такого рода лібералів. Це вороги всякого успіху (П. В. Аненков и его друзья 1835—1885. Издание Суворина. С.-Петербург, 1892, стр. 604). Таке нерозуміння поезії Шевченка й особи поета виявив прославлений російський критик, що до оцінки творів генія українського підходив з апіорним негативним висновком про їх, і особою поета цікавився та про неї довідувався для того тільки, щоб «остаточно переконатись» у її нікчемності. Та в тім самім листі до Аненкова Белінський показав себе ще й з іншого боку, зовсім не таким благородним, як його прославлено. «Шевченка післали на Кавказ салдатом» — повідомляє він Аненкова, очевидно, тоді, як стався присуд III «отделения» (Кавказ помилково, замість Оренбург). «Мені не жаль його: будь я його суддею, я зробив би не менше». Що це є? Як розуміти це, коли не вважати за вибух злості запеклої ворожості до «мужицького поета»? Чи це може знов «непорозуміння» і щирість Белінського, що його обурено неправдивими інформаціями про Шевченка? Питання це пробував розв'язати не на користь російського критика Ів. Кревецький в статті — «Корифей російської критики і українське письменство» (Л. Н. В. 1905, кн. II й IV, також і окремо). Навпаки, в примиряючій тоні писав про це покійний М. Євшан. Євшан уважав це «гостре зіткнення двох індивідуальностей» (Белінського й Шевченка) прикрим і навіть трагічним, але тільки непорозумінням; він признавав, що тут у негативній критиці Белінського на Шевченка відкривається також і «неуцтво чужинця в наших справах», а радше фанатизм і всі його консеквенції у «неистового» Вісаріона... Белінський не пізнав в Шевченкові творця. «Він естет(ик), з бистрим на всі прояви життя оком, з великою совістю та здібністю інтелектуальних емоцій і культурних переживань, великий двигатель російської думки та педагог цілих поколінь!» (М. Євшан «Тарас Шевченко», статті. К., 1911, стор. 34). Тут же, вказуючи на високий рівень демократично-прогресивних ідеалів, як конечність для всякого критика часів Белінського, говорячи про запроваджений Белінським напрям і характер критики. Євшан, мов би оправдуючи Белінського, запитує: «Що ж міг він сказати про тодішню літературу українську і про молодого Шевченка, який тоді ще не вийшов з усяких впливів і не займав окремого свого місця в ній? Очевидно він мусів сміятися та глузувати з усієї її тривіальності та відсталості, — каже Євшан, — а матеріалу для глузування мав досить. На що ж він міг звернути перше всього увагу в змісті тої літератури, як не на галушки та гопак і співи? Що ж він міг доброго сказати про тих українських письменників, що «ліберальничають» во ім'я галушок та вареників з свинячим салом, а в кутку мріють про ордени та нагороди за вірну службу?» (ibidem 33—34).

Так боронить Євшан Белінського, вже ж як що це і справедливо що до де-яких тодішніх українських письменників, напр., що до Артемовського-Гулака, Квітки й Гребінки, то цілком невірно що до Шевченка. Вже в перших творах виявився його талант, його глибокий ліризм і його нефальшивий і непанський демократизм із нотками соціальними, все те, що не має нічого спільного ні з галушками та гопак, ні з «горілкою та хохлацьким патріотизмом». Отже в дійсності виходить, що Белінський при всій своїй «великій совісті» та «інтелектуальних емоціях» — через засліплення, упередження та тенденційність класову не зрозумів Т. Шевченка, тоді вже великого поета. Що ж до М. Євшана, то він хоч і справедливо відзначив фальшивий лібералізм українських письменників до Шевченка,

та це не виправдує, коли можна взагалі говорити про виправдування Белінського. Адже ж і російські тодішні письменники були такі самі ліберали, почавши од найбільшого поета Пушкіна, що був же «камерюнкером двора его величества»,—а Белінський тим часом не картав їх за це, і Євшан цього не зазначив.

Зрозуміло, що ворожі рецензії російських критиків на «Кобзаря» і на «Гайдамаків» вразили глибоко Шевченка, і він, не вважаючи на одинокі прихильні голоси, напр., Тихарського (рец. на «Гайдамаків» у «Маяку», 1842 р., кн. VIII), не слухаючи приятелів своїх—Бодяньського, Кухаренка й інших, хоче довести російським критикам з «Отч. записок», «Библиот. для чтения», і «Сына Отечества», що він уміє писати й російською мовою. Шевченко пише трагедію «Никита Гайдай», поеми «Безталанний» і «Слепая». З усього писаного Шевченком по-російськи надруковано було тоді ж таки в «Маяку» частину з драми «Никита Гайдай» р. 1844 та поему «Безталанний» р. 1844 (останню випущено й окремо під назвою «Тризна»). На ці російські писання Шевченка були також неприхильні рецензії, вже з більшою підставою і переважно з боку українців, що також даремно повставали так рішуче проти російських творів Шевченка. Та поет починає краще розуміти себе самого і своє призначення й рішає знехтувати ворожу російську критику й писати тільки українською мовою. «Мене тут і земляки і не-земляки зовуть дурнем»,—пише Шевченко до Кухаренка, — «але ж хіба я винен, що я уродився не кацапом або не французом». А в листі до Тарновського він каже: «Нехай я буду собі й мужицький поет, аби тільки поет, та мені нічого більш і не треба»! Після того, після «Кобзаря» 1840 р. і «Гайдамаків» 1841 р., надруковано було «Гамалію» р. 1844 р. і «Чигиринський Кобзар» (все, що було до того часу написано Шевченком). Рецензії на «Гамалію» були також неприхильні— у «Москвитянине» (1844, ч. 3, № 6) і в «Літературній газеті» (1844, ч. 19). Зате того ж року з'явилася прихильна оцінка (в побіжному огляді) поезій Шевченка—Ієремії Галки (М. Костомарова) у збірнику Бецького—«Молодик» за 1843 р. в статті—«Обзор сочинений на малорусском языке» (Харьков, 1844).

Далі не з'являється ні нових видань поезій Шевченка, ні якихся статтів про нього від 1844 через усі роки нової Шевченкової неволі аж до 1857 року. В цьому році згадав Шевченка прихильним словом П. Куліш в статті—«Взгляд на малороссийскую словесность, по случаю выхода в свет книги—«Народні оповідання Вовчка» («Русский Вестник», кн. XIII). Загального характеру принагідну оцінку Шевченка дає той же Куліш в передмові до надрукованих ним—«Народніх оповідань Вовчка» (СПБ, 1856), в брошурі—«Григорій Квітка і його повісті» (СПБ, 1858) та в «Переднім слові до громади» у виданому ним альманахові—«Хата» (СПБ, 1860). В останній статті вже більше говорить Куліш про Шевченка, не лише згадує, а рівняє його до інших українських письменників, ставить його на перше місце й зазначає близький зв'язок його поезії з народньою творчістю, з народньою піснею. Року 1860 вийшов у світ «Кобзар» Т. Шевченка коштом Платона Семеренка. З того приводу присвятив статтю Шевченкові другий славетний критик російський М. Добролюбов. Цей критик у своїх поглядах на українську літературну мову, на українство взагалі, займав не зовсім прихильне становище, повстаючи проти запровадження української мови в наукові твори, у поважну белетристику, і уважав до певної міри шкідливим літературний сепаратизм українців. «Розуміється»,—каже він у своїй

статті про Шевченка (Современник, 1860, кн. III сочинений Добролюбова Н. А., т. III, перекладені цитати з статті Ів. Кривецького в Л. Н. В., 1911, кн. X, «М. Добролюбов, Україна»),—«що по-українськи не вийде гарним ні «Онегин», ні «Герой нашего времени» (!), так само, як не вийдуть гарними статті г. Безобразова про аристократію або моралістичні статті пані Тур про французьку суспільність». Але ж Добролюбов значно далі поступив поперед навіть у питаннях принципових що до української мови і літератури в порівнянні з Белінським. «Одначе, розуміється само собою,—каже він далі там же,—що ніхто не відмовить українському, як і кожному іншому народові, права й спосібність говорити своєю мовою про речі своїх потреб, стремлень і споминів; ніхто не відмовиться признати народню поезію України! І як раз до тої поезії треба віднести вірші Т. Шевченка. Він зовсім народній поет, такий, якого ми не можемо показати в себе. Навіть Кольцов не йде з ним в порівняння, тому що складом своїх думок, а навіть своїми змаганнями відділяються від народа. У Шевченка—навпаки: цілий круг його думок і почувань є в повній згоді з думками й устрієм народнього життя. Він вийшов з народа, жив з народом і не тільки думкою, але й обставинами життя був з ним сильно й кровно зв'язаний». Далі Добролюбов наводить автобіографію Шевченка з «Народного читання», говорить ще раз про зв'язок його з народом і зазначає, що Шевченко поет і минулого України і теперішнього, тих кол, де зберіглася нештучна простота життя і близькість до правди. Говорить у своїй статті Добролюбов і про близькість Шевченка до українських дум і пісень і про розуміння поетом минулого українського (тому він міг написати «на причуд ріжнородну, живу, повну сили і зовсім вірну народньому характерові поему «Гайдамаки»). В ліричних підступах у «Гайдамаках» Добролюбов спостерігає любов Шевченка до України і її минулої слави, в поемах—«Тополя», «Катерина» і «Наймичка»—знання Шевченком народнього життя, морали, душі народньої і т. д. З усього цього видно, що критик поставився до Шевченка з повною симпатією і з певного погляду подав правдиву його характеристику. Та тільки саме той «погляд», відправна точка Добролюбова хибна: «Розуміння Добролюбовим Шевченка в ролі народнього українського Кобзаря, *par excellence*,—каже з цього приводу Ів. Кривецький (Л. Н. В., 1911, X, 79)—впливало консеквентно в першій мірі з його розуміння українства взагалі». Як що Белінський зовсім не зрозумів Шевченка, то Добролюбов не зрозумів його до кінця. Справді, до 1860 р., коли з'явилася стаття Добролюбова, усе головне Шевченком було написано, отже тільки хибна позиція критика, трактування цілої творчости Шевченка з точки погляду незвичайно туманного означення «народности», трактування теж у великій мірі апіорного привело критика до дуже звуженої площі порівнянь і висновків що до Шевченка, до народніх дум і пісень, до народньої творчости, як єдиного джерела творчости нашого поета.

Та, на жаль, не тільки Добролюбов, цей найбільш авторитетний критик кінця 50-х і початку 60-х р.р. минулого століття, так звузив розуміння поезії Шевченка, але й інші тодішні критики засвоїли той самий погляд на Шевченка, як на виключно народнього поета, поширюючи цей погляд серед ширшої громади і не виясняючи правдивої суті цього значіння. Уже в кінці 50-х років Куліш у названих вище статтях своїх зближав творчість Шевченка з народньою творчістю і замалим тільки не почав уживати слова «народність» Шевченка. Це зробив отже трохи пізніше

Костомаров, сам Куліш у дальших статтях і, чи не раніше від усіх інших,— Добролюбов.

Смерть Т. Шевченка, р. 1861, справді «зворушила все, що було живого в українському суспільстві», вона ж викликала цілий ряд статтів—оцінок і спогадів що до Шевченка, вона притягла й особливу увагу до його творів. В третій книжці «Основи» за 1861 р. П. Куліш умістив свій «Лист з хутора»,— «Чого стоїть Шевченко, яко поет народній», що вичерпуюче представляє тодішні погляди Куліша на Шевченка і що була дуже популярна серед українського громадянства і на дуже довгий час. В статті цій Куліш у формі поетичного панегірика, не справжньої наукової критики, підносить основні свої думки про Шевченка, як про поета народнього і співця минулого українського. «Шевченко голосно на всю Україну озвався, мов усі співи народні і всі людські сльози разом заговорили. Підняв він із домовин німу нашу пам'ять, визвав на суд нашу мовчазну старосвітщину і поставив перед нею українця, який він єсть тепер, яким він через свою історію стався»... «Шевченко... наш поет і первий історик... Шевченко перше всіх додумався, чим наша старосвітщина славна і за що проклянуть її грядущі роди. Так як йому самому пісня народня дала так до високої речи, так і він дав нам усім праведний тон, як нам своє слово строїти. Слово його животворяще сталося ядром нової сили... а та нова сила—народність... Шевченко, воздвигши із упадку голосну мову українську, назнаменав широкі грядущі нашому духу народньому... Поставивши собі за найвищий взір творчества велику душу народню, назнаменав він нашим письменним людям дорогу просту, ні в кого не питану. Тепер уже тільки той у нас буде робітник не нікчемний, хто йтиме вперед великої народньої громади, знаючи її нужду духовну, маючи її смак чистий, дивлячись її поглядом праведним».

Такі головні думки цієї статті—листа Куліша. Народність Шевченка він розуміє, як духовну єдність поета з народом, як пристосування творчої волі поета до сфери народніх почувань і ідеалів, а разом і змалювання реального життя і побуту народнього. У своїх вимогах до поетів і письменників українських Куліш ставив цей єдиний принцип—народність з усіма його консеквенціями, як у змісті твору (сюжет і життя селянського, етнографічно-наукова творчість у описах побуту і вірувань), так і у засобах творчості (мова, стиль, образи суто народні). Це, принаймні, послідовно і досить виразно, хоч і не доцільно й вузько. Що ж до поданої в статті оцінки Шевченка, то він повторив помилку Добролюбова, звузивши значіння поета, звівши на ступінь елементарного, стихійного співця народнього, хоч і краще від когось іншого розумів поезію Шевченка, відчував не лише народній (простонародній), а й національний геній його, бачив широкий вселюдський діапазон його творчого духа і реальних зображень. Тут маємо також апіорну, фальшиву засаду критика і через те недоцінення поета, до того ж непевна відправна точка критичного думання Куліша, поставлена, як принцип, свідомо (бо, повторюю, Куліш не міг не знати цілої творчої продукції Шевченка, як те могло бути у Добролюбова). Проте у той же час Куліш пробував доповнити оцінку Шевченка в інших своїх статтях, чи якимось інакше. Так, напр., в своєму—«Слові над гробом Шевченка» він поширює значіння Шевченка на цілу слов'янщину. «Такий поет, як Шевченко, не одним українцям рідний—каже тут Куліш—де б він не вмер на великому слов'янському мирові, чи в Сербії, чи в Болгарії, чи

в Чехії,—всюди він був би між своїми» (твори П. Куліша, т. 2, «Руська письменність», VI, 6, Львів, 1910, стор. 496). Щоб не вертатися більше до поглядів Куліша на Шевченка, до речі буде тут показати й далші відзиви Куліша про Шевченка. На жаль, ці Кулішеві погляди не тільки не поступували від 60-х років і не вели його до правильного розуміння Шевченка, а де-далі набирали все більше негативного характеру. Врешті Куліш зробився справжнім ворогом поезії Шевченка і в дальших своїх оцінках її не ховав свого роздратовання на поета. Причини цього лежать в особі самого Куліша, в його непостійнім характері і тривожному, тяжкому житті. Куліш був дуже самолюбивий неврівноважений і надто вражливий. На думку А. Ніковського, «психологічна основа ворожнечі Куліша проти українського суспільства і його богів та ідеалів (отже і проти Шевченка) та, що здатний, працюючий та рухливий мусів він на всіх полях громадської праці задовольнятися що найбільше другим місцем (в поезії—після Шевченка, в повістарстві—після Марка-Вовчка, в історії—після Костомарова)... «А що політична реакція вибила Куліша з поступово-громадської колії, то дав волю своїм реакційним настроям та втерав чуття громадської дисципліни» (примітка до кн. М. Драгоманова—«Шевченко, українофіли і соціалізм» к., 1914, стор. 165). Остаточо Куліш зійшов з свого колишнього шляху в 70-х р. минулого століття, коли він, всупереч з давніми своїми ідеалами національної волі для України, почав проповідувати «єднання» з Москвою. У другім томі своєї—«Истории воссоединения Руси» (СПБ, 1874, бк. 24) Куліш, розвінчуючи козацтво, згадує й Шевченка, що те козацтво ідеалізував і називає музу Шевченкову «полуп'яною». Та це не є критика, це лише вибух роздратовання, і хоч до самої смерті Куліш не примирився з українським громадянством і не вернувся до колишніх ідеалів, та перед Шевченком він спокутував свій гріх, і року 1882, видаючи у Львові свою—«Крашанку русинам і полякам на Великдень»,—він присвятив її «мученикам чоловіколюбства»—Шевченкові й Міцкевичу, а в «Історичному оповіданні» (хуторна поезія, Львів, 1889) назвав Шевченка—«національним пророком» українським. В четвертій книзі—«Основи» за 1861 р. (в статті—«Воспоминание о двух малых») — виступив і Костомаров зі своїми думками про поезію Т. Шевченка. Нового, порівнюючи з тим, що сказали Куліш і Добролюбов, Костомаров не дав майже нічого, проте ця стаття його зробилась основою і трохи чи не єдиним джерелом міркувань і доказів «народности» Шевченка для пізніших дослідників творів нашого поета. Костомаров одкидає і саму думку про можливість порівняння Шевченка, як народнього поета, з Кольцовим і зазначає, що, порівнюючи цих двох поетів, «короткозорі судді не розуміли, що то є народній поет, не могли піднятися до розуміння його ваги і значіння. На їхню думку, народній поет є той, хто може вірно описувати народ і говорити в його тоні» («Основа», 1861, кн. IV, бк. 50). Це критика короткозорих суддів, а думка самого Костомарова? «Шевченко не наслідував народні пісні—зазначає Костомаров—Шевченко не мав на цілі ні описувати свого народу(?), ні підраблюватися під народній тон: йому не було чого підраблюватися, бо він по природі своїй інакше не говорив. Шевченко, як поет, це був сам народ, що йшов далі в своїй поетичній творчості. Шевченко був вибранцем народнім в прямому значенні цього слова; народ наче обрав його співати замість себе. Народні пісенні форми переходили у вірші Шевченка не через вивчення

і міркування, а з натурального розвитку в його душі усієї безконечної нитки народньої поезії» (ibidem 51). Отже тут Костомаров пішов далі тільки відносно Добролюбова, що справді вищою похвалою поетові уважав його наче б то формальну близькість до народньої пісні, наслідування ним народньої поезії і майже ніяк не поступив наперед порівнюючи з поглядами Куліша. Це лише наперед узяті принципи, абстракція, розумування, і тільки до якоїсь міри ніби синтез абстрагованих міркувань про творчість народа, філософія народньої творчості. Та це тільки одна, може й основна думка статті Костомарова, більше поширена прихильниками його поглядів—українцями. Є тут ще й друга, менше помітна, але не менше виразна й характерна для Костомарова, це—думка про «общерусское» значіння Шевченка. Відомо, що Костомаров ніколи не був прихильником не тільки національно-державної, але й культурної самостійності України, і тут також, наче поширюючи значіння Шевченка і мов би корегуючи свій звужений погляд на поета (так же звужений, як і у Добролюбова і Куліша), Костомаров виявляє й свої «общерусские тенденции». «Він (Шевченко) не був поетом тісної, виключної народності—каже Костомаров—його поезія прийняла вищий лет. Це був поет «общерусский», поет народа не «малорусского», а вообще «русского народа», хоч і писав одним з двох здавна існуючих наріччів цього народа, що лишився в середині народньої сфери, не зазнав примусових шкільних змін (!) і через те більше здатним на те, щоби дати Росії щиро народнього поета». Костомаров ще й далі розвиває свою улюблену думку, доводячи, що ні «великоруссы» без «малоруссов», ні останні без перших не можуть далі розвиватися, і що Шевченко це, мовляв, добре розумів і через те «його розуміння й почуття не були ніколи навіть у найтяжчі хвилини життя опоганені ні вузьким, грубим ворогуванням до «великорусської» народності, ні донкіхотськими мріями про місцеву політичну незалежність» і т. д. Знову доводиться приймати припущення, що або Костомаров не знає як слід усіх творів Шевченкових, або він приносить істину у жертву своїй тенденційності, а тим часом ця друга думка Костомарова з'єднала багатьох прихильників з-поміж «общеросів», зробилася авторитетною підвалиною для міркувань російських патріотів, що Шевченкову поезію, обгризену наперед цензурою, виставляли першим противником і політичної і культурної свободи для українського народу, а самого Шевченка зробили не більше ні менше, як «русским писателем». Але ж поезію Шевченка Костомаров знав і, можна бути певним, добре розумів, через те й виходить, що й він подав однобоку характеристику Шевченка не без тенденції: йому вважалася постать Шевченка, як виключно співця народнього життя, почувань і вірувань, особливо величною і імпозантною. Творчість Шевченка така проста, що, на думку Костомарова, перекладати твори його на російську мову ні в яким разі не треба. «досить буде надрукувати його (Шевченка) з поясненням слів, незрозумілих для великоруса, та й слів таких буде зовсім не багато» (ibid. 55). Просте в поезії Шевченка тим самим і велике, і нічого іншого для слави поета й не потрібно. Мабуть з тих саме міркувань Костомаров уперто відкидав наданий Шевченкові епітет «громадянин». Він каже, що «Шевченко саме громадянином ніколи й не був, а лишався поетом в літературі і в житті» (ibid. 54). А що Костомаров знав добре поезію Шевченка і відчував у ній і інші,

зовсім не народньо-пісенні мотиви, свідчать його слова у тій же статті, в оповіданні про читання Шевченком йому своїх ненадрукованих поезій скоро після їхнього знайомства. «Мене обняв страх—каже Костомаров—вражіння, яке вони чинили, нагадало мені Шіллерову баладу—«Запнутий саїський ідол». Я бачив, що муза Шевченкова роздирає завісу народнього життя. І страшно, і солодко, і боляче, і сп'яняюче було зазирнути туди! Поезія завжди йде поперед, завжди зважається на сміливе діло: вже слідком за нею йдуть історія, наука та практична праця» (ibid. 49). Треба думати, що Шевченко читав йому в 1845 р. не ті твори, що, по Костомарову, були продовженням народньої творчості, що були ті ж самі народні, мовляв, пісні. Це були політичного змісту поеми, можливо, «Сон», написаний р. 1844, «Чигирин», «Розрита могила» й інші.

Означені погляди на поезію Шевченка двох видатніших українських письменників 60-х р.р. минулого століття—Куліша й Костомарова—довго панували в нашій критичній літературі про Шевченка і лише повторювалися на всякі способи. Їх поділяє, між иншим, і В. Білозерський, редактор «Основи», хоч він пробує ширше розсунути рамки творчості Шевченка. «Незалежно від того, що поезія Шевченка була у вищій мірі проста, ніжна, образна й народня—каже він—життєвість її полягала саме в загальнолюдськості його дум і почуттів: при всій своїй народності, поезія Шевченка не має в собі ні найменших ознак якоїсь виключності—національної, релігійної, політичної, станової; його пісні повні такої глибокої широти, такої чоловічої правди, що немає жадного народу, нема жадної справді розвиненої людини, що не визнала б їх близькими, рідними» («Основа», 1861, кн. VI, «Значение Шевченка для Украины. Проводы его тела в Украину», бк. 4). Приблизно такі ж думки про Шевченкову поезію висловив у тому ж 1861 р. відомий критик російський А. Грігор'єв, поширивши значіння Шевченка на цілу слов'янчину (як це зробив і Куліш у загаданій вище статті промові—«Над гробом Т. Шевченка»). «З погляду краси і сили де-хто ставив його (Шевченка) нарівні з Пушкіним і Міцкевичем—каже Грігор'єв. Ми ладні йти навіть далі в цьому. У Тараса Шевченка є та гола краса виявлення народньої поезії, що може тільки іскрами блищить у великих поетів-художників Пушкіна й Міцкевича і що на кожній сторінці вражає вас у Шевченка—Шевченка, що нічого умовного не боїться. Йому потрібний дитячий лепет, пристрасне вуркотіння, народній гумор; він ні перед чим не спиниться і все це вийде у нього свіже, могутнє, наївне, запальне... У нього, дійсно, є і нестримана пристрасть Міцкевича і чарівна ясність Пушкіна, отже, справді, по силі свого великого таланта він стоїть немов посередині між цими двома представниками слов'янського духа... Так! Шевченко—останній кобзар і перший великий поет нової великої літератури слов'янського світу». («Время», СПб, 1861, кн. IV). Такі були загалом погляди на Шевченка у кращих представників української і російської критики 60-х років XIX століття, такими вони перейшли і до дальших поколінь, до представників 70-х років.

Критика 60-х років, уславивши «народність» Т. Шевченка, поширила цей погляд на поета і серед громадянства і українського, і російського. Відомий письменник російський І. Тургенев також називає Шевченка

«народнім поетом Малоросії», «самородком», і зазначає, що освічених росіян «талант його притягав своєю оригінальністю і силою, хоч ледве хто визнавав за ним те величезне, трохи не світове значіння, як це робили його петербурзькі земляки» («Спомини про Шевченка» І. С. Тургенева. Пражське видання Кобзаря, 1876 р., IV). Серед українського громадянства, серед української інтелігенції такий погляд на Шевченка панував незмінно довгі роки і через освячення його авторитетами Куліша й Костомарова, як було зазначено вище, і через те, що громадянство те не знало справжнього повного «Кобзаря», а знало пильно цензурований, надполовинений; отже і культ Шевченка на Україні, що поширювався і змінювався, особливо в 70-х р. і 80-х р. минулого століття, будувався лише на загально відомих «дозволених» віршах Шевченка.

Проте в сімидесятих роках було зроблено спробу оглянути усю спадщину Шевченка і показати ціле його значіння на тій підставі. Першу таку спробу зробив Ф. Сірко (псевдонім Ф. Вовка), що розглянув усі твори Шевченка, чи найбільші заборонені в Росії в цілі вияснення громадських і політичних ідеалів поета. Реферат той—«Тарас Шевченко і його думки про громадське життя», надрукований в Женеві, в «Громаді» Драгоманова (IV т. за 1879 р.). Насамперед Сірко повторює давню думку про народність Шевченка, при чому, на думку його, Шевченко «не з таких, що передражнювали мужицьку мову або підлагоджувались під склад народніх творів: думок, пісень, казок і іншого, як то робили в Московській літературі Пушкін, Лермонтов, Гоголь, Кольцов, а в українській—Котляревський, навіть Овсяненко,—а з таких, що були справді дійсним виразом народнього життя, чийми устами говорить сам народ, які з'являються провозвісниками й оборонцями, трибунами народніх мужицьких інтересів, в яких... зібравсь до купи, цілком вилився мужицький народній світогляд» (Сірко, назван. стаття в окремому виданні, Львів, 1906, бк. 3). До таких, справді, народніх поетів Сірко відносить, крім Шевченка у нас, в літературах інших: Бориса, Томаса Гуда, А. Шеньє, Лонгфело, почасти Беранже, Манцоні. Далі вказує Сірко і на всесвітнє значіння Шевченка (бк. 5), говорить про його життя, про його демократичні переконання, що повстали на «тому ґрунті, на якому виріс Шевченко, ґрунті, що пройшов наскрізь кров'ю Коліївщини, Гайдамаччини» (бк. 7). Встановлює в брошурі своїй Сірко, що Шевченко що до релігії, як це виявляється з «Кобзаря», де торкалося догми,—«був цілковитим раціоналістом, а часом навіть і антихристиянським революціонером» (напр., у віршах—«Світє тихий»). Що до родинної моралі, то Шевченко, на думку Сірка, не намагався її похитнути, але протестував проти гніту батьків, проти церковного шлюбу, проти аскетизму, викликаного громадськими звичаями і т. д. В питаннях політичних Шевченко, по Сіркові, виявився найбільшим протестантом проти тогочасних політично-державних норм. «Відкидаючи саме самодержавство, він просто стояв за народознавство, яке було завсїгди на Україні до з'єднання її з Москвою, за козащину, за гетьманщину» (Ор. cit. 47). І пізніше ж, розчарувавшись у гетьманах, Шевченко не хотів ніякої влади. «Широким і новим відкиданням самодержавства й державности влади взагалі треба, здається, характеризувати теоретичні погляди Шевченка в політиці»—каже Сірко (Ор. cit. 53).

В справі міжнародніх відносин Шевченко, на думку Сірка, стояв за вільне і дружнє співжиття з народами цілого світу, найперше з поляками

і москалями, а в українському національному питанні проповідував «не вузький націоналізм, а оборону своєї (національної) індивідуальности, що й є вихідним пунктом усього людського прогресу, конечною метою всякої культури й соціальної революції» (ibid. 72).

Нарешті, в питаннях громадсько-економічних і соціальних Шевченко стояв на сторожі виключно інтересів мас: він протестував проти кріпацтва, цілим «Кобзарем», як величним актом обвинувачення, плямував панство усяке, своє й чуже, заступався за скривджених, бідних, поневолених, повстав проти фальшивого лібералізму. Таким чином, по Сіркові, значіння Шевченка, як автора «Кобзаря», для України величезне. «Шевченко зробив почин новому, щиро радикальному, демократичному напрямкові української національної ідеї. Він перший поставив у нас питання політично-національне й питання про кріпацтво на ґрунті соціалістичному» (ibid. 81). Сірко після критиків 60-х р., що окрестили Шевченка тільки «народним» поетом і одмовляли йому навіть в епітеті—«громадянин», ступив надзвичайно далеко наперед. В де-яких місцях своєї статті Сірко каже навіть, що Шевченко з своїми ясно сформульованими поглядами що до потреб і стремлень українців в області політики, питань державних, громадських і соціальних годиться цілком для революційної пропаганди серед народа, і вказує, що саме з Шевченка треба давати для тої пропаганди. Після вузько-народницької шестидесятницької критики на Шевченка, критики, що ні в якій мірі не стояла на засадах чи навіть громадських, суспільних економічних, а виключно на культурницьких (Куліш, Костомаров, Добролюбов), спроба оцінки шевченкових творів Сірком була справді цілком новим явищем. Сірко—виученик і прихильник Драгоманова—ступив в своєму розгляді Шевченкової творчости на шлях історично-матеріалістичного досліду і трактує Шевченка, як продукт його доби, як витвір його класи—упослідженого і змученого в кріпацтві селянства, а твори,—як могутній протест цієї упослідженої класи. Сірко не цілком видержує матеріалістичний підход в оцінці Шевченкових творів, але початок, пробу він зробив. А тим часом культурники по своєму тлумачать Шевченка, возвеличують його протонародність або національну романтику, що характеризує тільки перший період літературної діяльності Шевченка. Почався період експериментів над великим поетом.

З де-далі, то все більше творять цих експериментів, згідно з потребами експериментаторів. Українофіли на Україні, з одного боку, виробили собі з «Послання» та з інших творів Шевченка, справді, громадсько-політичний програм і, прийнявши поетичний твір за теоретичну працю, пішли й далі, одмахуючись од європеїзму, од європейської політичної еволюції та нових течій, з другого—або збирали матеріяли всякі про Шевченка, або в більшості, обмежувались влаштуванням «роковин», «поминок» по Шевченкові і виховували, таких як і самі, безкритичних «абсолютних хвалителів» поета. В Галичині було те ж саме, може з де-якими тільки одмінами. «В кінці 60-х і на початку 70-х р. у Галичині вплив Шевченка з окремих письменників переходить на суспільство—каже А. Ніковський (передмова до кн. Драгоманова «Шевченко—українофіли і соціалізм» К., 1914, VI)—починають приймати його творчість галицькі партії й користуватися ним для формування суспільної ідеології та практичної праці в просвітніх заходах і в пропаганді серед народа. Образ Кобзаря й його твори так запанували в свідомості галицького

громадянства, так імпонували своєю силою й героїзмом, що починається все більше возвеличення його і разом з тим бажання зробити з нього універсального генія для всіх далеких і близьких, теоретичних і практичних потреб українського народу». Але на тому не стало. «Консерватизм українського (галицького) суспільства—говорить той же Ніковський (ibid.),— його традиційне відношення до корони, самий склад української інтелігенції, що вербувалася, головним чином, з духовних кругів, все це—не дозволяло приймати всього Шевченка, який він єсть, з його бунтарським духом, сміливим раціоналізмом та різко виявленою ворожнечою до клерикалізму. Доводиться пристосовувати Шевченка до «місцевих обставин» і творити всякі операції над «Кобзарем».

Справа з Шевченком стояла, таким чином, зле і з того ж скрізь наступив, очевидно, час переоцінки його і правдивої чи хоч пильної і совісної критики його творів. З такою критикою і виступив славетний український учений, політик і публіцист Михайло Драгоманов, і його досліді над Шевченком є другою значно виразнішою спробою історично-матеріалістичної оцінки Шевченка. «Таку людину, як Драгоманов, очевидно, не могло задовольнити відношення до Шевченка ні на Україні, ні в Галичині. Перше всього органічно не міг він погодитися з тим, що Шевченка вважали за бога, за абсолютний авторитет, за невичерпане джерело життєвої мудрости, основу соціально-політичної ідеології, за встановлений програм національної, політичної й культурної роботи» (Ніковський, *op. cit.*, VII—VIII). Драгоманів бачив, що наспіла потреба в докладно розробленому ясно означеному й науково обґрунтованому соціально-політичному програмі для тодішнього українства, але ж він був цілком проти широкого користування в тих цілях творами Шевченка, противно Сіркові, що уважав конечним притягненням Шевченка для політичної пропаганди, і через те «практичну і теоретичну універсальність поетичної творчости одкинув».

Загалом кажучи, Драгоманов, одкидаючи програмовість Шевченкових творів, «не доцінив самого Шевченка, як людину, як поета і як громадянина». В праці його «Шевченко, українофіли й соціалізм» (надр. в перше в Женевській «Громаді», за 1879 р., кн. IV; окремо вийшла у Львові р. 1906, під пер. Ів. Франка і в Києві р. 1914, під ред. А. Ніковського) дається надто невисока оцінка творчости Шевченка, признається невелике громадське значіння його поезії, зменшується освіта, інтелігентність та громадські ідеали самого Шевченка (Ніковський—Ш. у. й. соц., бк. III). «Але ж,—як каже Ніковський,—з усієї Шевченкової літератури праця М. Драгоманова виділяється своїми абсолютними властивостями точної, докладної наукової логично-збудованої історично-літературної розвідки. З науково-об'єктивного погляду вона була і аж до цього часу лишається, мабуть, що-найкращою розвідкою про Шевченка з громадського боку»... З цього погляду праця М. Драгоманова не втратила свого значіння й тепер, даючи українському читачеві один зі зразків можливого критичного відношення до Шевченка та показуючи й де-які цікаві методи розслідування над творчістю Кобзаря (ibid. бк. IV—V).

Драгоманов показує насамперед тенденційність попередніх критиків Шевченкових, зазначає «крутіття» поета, по своїй уподобі, Кулішем, Костомаровим. Далі, спинається на поглядах і критиці Шевченка в Галичині, де поета раз уславляли, як «пророка козацько-української республіки й повстання проти Москви» (Партицький), то як противника Москви

й Польщі, то тільки Москви, з огляду на небажання розгнівати поляків (Згарський), то з Шевченка робили «смирного патріота» місцевого (Ом. Огоновський), то «законного австрійського поступовця», звісно, без соціалізму й нігілізму (В. Барвінський). Драгоманов одмічає далі, як після празького видання «Кобзаря», де вміщено було багато його протицерковних віршів, перелякалися смирні галицькі патріоти (теж і українофіли в російській Україні), як почали одгорожуватися від того «Кобзаря» і вживали заходів, щоб не допустити його до школи, до молоді і т. д. (Е. Желихівський, Партицький, Н. Огоновський і інші). Слушно цілком указує Драгоманов, що таке сталося через те, що галичане підійшли до «Кобзаря» з «абсолютним хвалінням; апостол і христос навіть, по цензурованому «Кобзареві» Шевченка, зробився одразу беліалом, як довідались про раціоналістичні його твори і глянули на їх з клерикальної, ультрамонтанської точки погляду. «Так завше й буває з «пророками», на яких їх обожателі не дивляться об'єктивно й історично, а абсолютно»—зазначає Драгоманов (ор. cit., 20) і додає при тому,—що кожного писателя тоді тільки можна оцінити, як слід, коли роздивимось на нього власне історичним, об'єктивним поглядом та ще й на ґрунті тієї громади, в якій він виріс і працював» (ibid. 22).

Досить докладно спиняється Драгоманов на питанні про «народність» Шевченка, цілком збиваючи погляди і давніших критиків—Куліша та Костомарова і новішого—Сірка. Поставивши перш усього питання, що таке в дійсності «народній письменник», у котрого «валився увесь мужицький світогляд, усі народні інтереси» (слова Сірка), Драгоманов доводить, що «світогляд» і дух якоїсь породи людської не є щось вияснене і зафіксоване; світогляд складається з різних річей, міняється у цілих народів і є неоднаковий навіть серед селянства, де люде подібні одні до одних». Як що народній—мужицький письменник той, що пише за мужиків, то того не може бути, не може хтось один сказати за мільйони і так, як мільйони. Як що й є письменники, що пишуть просто для мужиків, то й до їх Шевченко не належав. «Хто перечитає найбільші вірші Шевченка, власне ті, де він виступає письменником із думками громадськими, той побачить, що він усього менше думав писати їх для мужиків—каже Драгоманів—інакше навщо б він наносив туди не тільки «конфедератів», а й Аполонів, чепців есеїв, колізеїв» (ibid. 43).

Далі Драгоманов зазначає, що у Шевченка таки чимало є «неманірних» простих картин, зрозумілих навіть неписьменним людям, такі, напр., є його неполітичні вірші і поеми. «Тільки—каже Драгоманов—про їх треба сказати, що вони вийшли простими більше ненароком, ніж нароком, більше через натуру поезії (яка все тягне до простого), ніж через школу поета, яка була всього менше проста». (Докладніше про «народність» Шевченка взагалі і про погляди на це Драгоманова див. брошуру прив.-доц. Л. Білецького—«Народність та національність у творах Т. Шевченка» (Кам'янець, 1920). Розбираючи Сіркове освітлення релігійності Шевченка, Драгоманів зазначає, що поет надто захопився біблією, був ціле життя під її впливом і навіть засвоїв собі біблейську мораль у поглядах на сім'ю й жінку (хоч це, звичайно, не вірно). Драгоманов пробує довести, що в питаннях релігії Шевченко не раціоналіст, принаймні, не постійний, не послідовний раціоналіст (підстава: цитата з «Марії», де він називає Марію святою силою всіх святих, пренепорочною, благою), та й не міг бути ним, додає

Драгоманов,—«бо для того треба було іншої школи, ніж та, яку він пройшов, іншої компанії, ніж та, в якій він держався. Ті всі противухристиянські й навіть безбожні слова й картини, на які показує наш товариш (Сірко),—то тільки або виклики досади гарячого чоловіка, який не бачить обіцяної богом правди на землі, або вільнодумне кощунство, або смілі замаху поета. То все початки раціоналізму, які ми бачимо й у наших мужицьких казках і піснях» (ibid., 50).

Що до думок про волю в державі й громаді, то тут, на думку Драгоманова, Шевченко пішов найдалі. Критик констатує тут вплив на поета «Истории Русов» і не згоджується з Костомаровим, ніби він ніколи не мав «мечтаний о местной независимости». В усіх писаннях 1845 р. («Великий Лях», «Розрита могила», «Кавказ») Шевченко виступає ясно з тим, що пізніше звалось українським «сепаратизмом»,—каже Драгоманов. Також у питаннях соціальних далеко пішов Шевченко. «Любов до мужика,—каже критик,—до невірного, а потім і до бідного», це—найголовніша провідна ідея Шевченка і як поета, і як чоловіка (ibid., 68). Тільки «ми ніяк не згодимось,—додає Драгоманов,—щоб Шевченко був соціалістом. Ми думаємо навіть, що згодитись із ним (Сірком) було б шкідливо й для долі самого соціалізму на Україні, бо це б пустило невірну думку й про те, що таке соціалізм» (ibid., 69). Драгоманов і тут показує біблійство Шевченка, а саме: його заклики, на зразок біблійських пророків, до боротьби проти гнобителів (в «Кавказі» до черкесів, напр.), виступи проти державного здириства. Це, а також навіяні споминами гайдамацтва вільнолюбні думки, на думку Драгоманова, «ще не роблять з Шевченка соціаліста», і думки ці «не можуть ставитися в ряд із думками соціалізму XIX ст.». Одкидає також Драгоманов і революційність Шевченка, бо ні в його, ні коло його не було для того ґрунту ні в думках, ні в силах, бо не було в Шевченка «міцної й ясної думки про поступ в історії» (а ця думка тільки й давала революціонерів Європи). «Так,—резюмує Драгоманов свої думки про Шевченка з громадського погляду,—Шевченко й zostався чоловіком, який мав добрі громадські бажання, часами мав повстанські мрії, а все-таки не став ні політично-соціальним, ні ще менше революційним діячем, навіть і таким, яким може бути поет» (ibid., 85). «Це зовсім не понижає Шевченка, як людину,—додає Драгоманов,—а тільки показує міру, вище якої не виросла (через що б там не було) його громада. Ганити ж громаду,—чом вона не була сяка, а така,—дурниця. Одно розумне діло, яке можна зробити тут, це—роздивитись, яка вона була, щоб зрозуміти, яким міг і мусів стати серед неї й такий чоловік, як Шевченко» (ibid., 86). Цілком скептично також ставиться Драгоманов до поширеної за його часів думки про Шевченка, як «практичного революціонера», доводячи, що жадних революційних виступів він не робив і ніякої пропаганди не проводив за свого перебування чи в Києві р. 1845, чи у поміщиків-друзів. «В кінці ж ми думаємо»,—каже з цього приводу Драгоманов,—що Шевченко міг мати велику силу, і політичну й революційну, хоч би й сам і не був прикритим ні революціонером, ні навіть громадянином, політиком. І одно й друге потребує особної натури, якої Шевченко не мав, власне, через те, що він мав свою особну натуру поета, тоб-то чоловіка, який думає, чує картинами і який перш усього рветься до того, щоб списувати ті картини чи на полотні, чи на папері словом» (ibid., 104).

Що до самих творів Шевченкових, до їх змісту, ідей, форми, прийомів творчості поета, то й тут Драгоманов знаходить багато негативного

(і часто, треба зазначити, помиляється в своїх присудах). Драгоманов зазначає, що Шевченко почав писати як романтик, тоді як у російській літературі романтизм Жуковського й Козлова розвіявся, запанувала «соціяльна белетристика» 40-х р.р., під впливом Белінського критика «натуральної», а потім «соціальної» школи. «До думок натуральної й соціальної школи ніколи не вибився Шевченко сам по собі, а української критики, подібної Беліньському, тоді не було,—каже Драгоманов і далі додає:—почасти ж Беліньського не любили в українських кружках, як через те, що ще українці... не підросли до його, та і через те, що й Белінський, збитий московською казбонщиною й гегелівською державністю, не хотів знати «письменства провінціальної породи» (ibid., 45). Оглядаючи твори Шевченка, каже Драгоманов: «В раніших своїх поемах Шевченко виступає зовсім романтиком («Причинна», «Тополя», «Утоплена»). Далі він стає більш реальним,—та все-таки збивається на мелодраму (у «Катерині») — сидить батько кінець стола», у «Гайдамаках» — як Гонта ховає дітей, у «Відьмі» — смерть батька, і навіть у «Наймичці» — найпростіший із усіх його поем — смерть наймички). Вибирав для своїх поем Шевченко до останніх часів іноді речі зовсім не дійсні,—сходив на противну поезії алегорію («Великий льох»), на темні слова» (ibid., 45—46).

Одмічає Драгоманов у Шевченка «помилки проти наукової правди», напр., оповідання про походження царів у «Саулі», картини небувалого Риму за Нерона в «Неофітах», помилки проти історичної правди в поемах і віршах на історичні теми. Причина того лежить, на думку Драгоманова, в малій освіті Шевченка (в цілій книжці Драгоманова розкидано уваги і думки про малу освіту поета, але нині, після опублікування щоденника і листування Шевченка і спеціальних розвідок про це — думки про малу освіту поета треба цілком поховати, як неправдиві). Драгоманов добачає навіть багато правди у відомій рецензії Белінського на «Гайдамаків», погоджуючись з російським критиком, очевидно, відносно заплутаності і «вычур» та «замашек плохого пииты» у поемі, хоч тут же зазначає: «замашек плохого пииты», справді, чимало у Шевченка; Белінський тільки не бачив, що Шевченко не «плохой пиита», а поет, якому не було доброї школи» (ibid., 108).

Торкається Драгоманов і питання про форму творів Шевченка. Він зазначає, що велике число поем і ліричних віршів дуже необроблені («Гайдамаки», «Відьма», «Неофіти»). «Сон» і «Послання до земляків» можуть назватись примірами роїрпаности,—каже Драгоманов (ibid., 106). «Видно зараз, що Шевченко і мало таки прикладав праці, щоб обробити свої писання, і мало знав добрі приміри артистичної роботи у інших письменників».

Проте, звісно, находив Драгоманов у Шевченка чимало й доброго. «Шевченко дав нам,—каже він,—найживіші картини щоденного життя (доволі буде показати, напр., на діда, бабу та хлопця в «Наймичці», на «Садок», «Тече вода» і т. д.), начеркнув образи чиновництва, панства, салдаччини, москалів, українців, дівчат. Не мало показав він і звичайного горя от теперешніх порядків, горя соціального, горя салдаччини («Пустка»), наймів («Як би мені черевики» і инш.) і показав найпростішим, найреальнішим способом» (ibid., 46). То все, на думку Драгоманова — «подарунок натури поета, а трошки, звісно, й часу, од духа якого не міг уже втікти й наш поет,—та не тієї школи, з якої він вийшов, і з якої не вміли

вивести його земляки, його громада, критика... В ті часи, коли складався поет наш, чужа критика сміялась над ним,—а земляки вміли тільки кланятись йому, як кланяються й досі. Ті перли, які дав нам Шевченко, як поет, він дав нам од себе: більш наперекір своїй школі й своїм письменним землякам, ніж дякуючи їм». Такі прості Шевченкові твори,—думає критик (наче корегуючи свій погляд на «мужичість» і «громадськість» Шевченка),—«показують, що, вправді, в ньому був і мужичий письменник, і душа-чоловік, і великий розум, і глибоко громадський чоловік. Та тільки й вони не дають нам уважати Шевченка тим, за що його хотять уважати: за чоловіка зовсім нових думок... а показують тільки, чим би він міг стати в іншому товаристві, яке б, справді, дало йому європейську науку! Тим вище ми мусимо поставити особу Шевченка» (ibid., 111).

Такі в головних рисах погляди на великого українського поета, великого українського громадянина. Драгоманов зглибока розглядає творчість і життя Шевченка, часто, правда, помиляється (та й не міг не помилятися, оперуючи тодішніми даними про Шевченка), але часто подає правдиву і глибоку думку, кажучи, напр., що «Кобзар» є вже річ пережита,—«ein überwundener Standpunkt», що він є лише зерно, «яке перележало в коморі й не послужило як слід у свій час, коли було свіже, а тепер уже мало на віщо й годиться» (ibid. 115). Драгоманов помиляється, але ж у виясненні причин похибок Шевченка, як поета, в аналізі основи й ґрунту його творчості—життя особистого, товариства, цілого суспільства, в характеристиці тодішнього (за часів Драгоманова) життя громадського на Україні і в Галичині, суспільних і літературних течій,—одно слово, усього того, що виробляє поета і розвиває його талант, що спричинюється до вироблення й еволюції думок про поета,—тут Драгоманов каже правду, праця його надзвичайно цінна, і «історично-літературний інтерес її лишається безсумнівним».

Шевченківська література ближчих років (після праці Драгоманова) мало що нового й цінного принесла до оцінки його творів і значіння; особливо ж треба закинути це загальним працям по історії українського письменства. Так, напр., відомий російський історик літератури А. Пипін в книжці, написаній ним спільно з Спасовичем,—«История славянских литератур» (р. 1879) подає лише в загальних виразах оцінку Шевченка і то зовсім не самостійну, а зложену ним під впливом давнішої критики української, переважно Куліша. Нічого нового не дала й книжка проф. Петрова—«Очерки истории украинской литературы XIX столетия». Віднісши Шевченка у своєму зовсім неслухному поділі українського письменства на напрями (псевдокласичний, сентиментальний і інші) до «українського слов'янофільства», зазначивши в різних місцях своєї книжки то «могутність таланту Шевченка», то «тенденційність»(!) його віршів історично-політичного характеру («Кавказ», «Сон», «Холодний яр» і інші), докладно спинившись на змісті його творів (переказуючи зміст усіх важніших творів, на огріхах поета, що до історії і народньої основи багатьох його поезій, а також на еволюції його творчості (від романтизму до «слов'янофільства»),—Петров особливо докладно спинається на російських творах Шевченка і взагалі на питанні про російську мову в творчості нашого поета. «Російські його твори показують,—каже Петров,—що він надавав російській і українській мові однакові права горожанства в сім'ї слов'янських мов і наріччів... А після свого заслання,—додає він,—на кінці свого життя Шевченко дивився

на українську й російську мову, як на два паростки одної і тої ж самої російської мови; і навіть Петров повторює легендарну звістку Тургенева (в споминах його про Шевченка в Празькому виданні «Кобзаря»): «задумав написати поему такою мовою, що була б однаково зрозумілою й росіянинові й українцеві» (Петров—«Очерки», бк. 353). «З цього виходить,—робить висновок історик літератури,—що Шевченко зовсім не був виключно українським поетом. Що правда,—зазначає далі Петров,—твори Шевченкові в російській мові були тільки зовнішньою спробою примирення в діяльності Шевченка двох споріднених літератур... Але ця зовнішня спроба набирає для нас великого значіння, через те, що вона була виявленням і результатом більше внутрішніх, інтимних зв'язків між українською поезією Шевченка і кращими представниками російської літератури» (ibid., 355—356). Охарактеризувавши отак творчість Шевченка (при чому характеристика її що до взаємовідносин в ній мови української зовсім не самостійна, бо такі більше чи менше думки висловлювали вже Куліш і Костомаров), Петров починає говорити про панславизм Шевченка, про впливи на його російських поетів і, нарешті, приходить до зовсім дивовижної думки, ніби вплив російських поетів на Шевченка, зокрема вплив Пушкіна, був такий надзвичайний (не тільки «Перебендя» та інші поезії Шевченка написані, мовляв, під впливом Пушкіна—«Чернь», «Пророк», а навіть «Наймичка»—результат впливу на поета романса Пушкіна—«Под вечер осени ненастной»), «що навіть мова Шевченкова близька до мови Пушкіна».

Нічого самостійного і нового не сказав про Шевченка і український історик літератури Ом. Огоновський в своїй—«Історії літератури руської» (Львів, 1889, т. II). Він подає ще докладнішу, ніж у Петрова, біографію поета і зміст творів, говорить про поділ літературної діяльності Шевченка на три доби (романтизм, національно-політичні теми і період реалістичних писань) та про російські і польські впливи на поета. Те ж саме говорить Огоновський і трохи пізніше, в статті редакційній до 1-го т. «Кобзаря» (Львів, 1893 р.)—«Де-що про життя і літературну діяльність Тараса Шевченка», додавши тут, крім того, кілька слів про повну свою згоду з Костомаровим що до «народности» у творах Шевченка. Огоновський, як і Костомаров колись, каже, що поезія Тарасова—«се пісня», цитує відповідний уступ зі статті Костомарова (і навіть приводить слова Грігор'єва), цілком, таким чином, знехтувавши докази проти народности Шевченка Драгоманова, що були висловлені ще р. 1879 і що були відомі Огоновському, бо він посилається на книжку Драгоманова в своїй статті.

Досить помітним явищем в Шевченківській літературі була стаття Трохима Звїздочота (Зіньківського)—«Тарас Шевченко в світлі європейської критики» (Правда, Львів, 1891, і теж в другій книжці творів Зіньківського, надрукованих у Львові р. 1896, за редакцією Б. Грінченка), що в ній автор високо підніс значіння Шевченка, як поета не тільки національного українського, а також, як поета всеслов'янського і всесвітнього. Далеко більшого значіння треба надати (що до оцінки Шевченка, як поета національного українського і всесвітнього) статтям Б. Грінченка, друкованим ним під псевдонімом П. Вартового в «Буковині» за р. р. 1892—1893 з назвою—«Листів з України Наддніпрянської». Листи ці взагалі і особливо в тих місцях, де мова йде про українську літературу і Шевченка, цікаві з усякого погляду, як виявлення поглядів на Шевченка самого Грінченка, найвидатнішого представника письменників і громадян 80 та 90 р. р.

минулого століття, і як ознака певного етапа в еволюції поглядів на Шевченка серед тодішнього радикальнішого українського громадянства і, нарешті, ще й тим, що вони викликали одвітні статті-листи по всім зачепленим Грінченком питанням у М. Драгоманова.

Повстаючи найперше проти твердження Огоновського (в «Історії літератури Р—ї»), ніби Шевченко перенявся думками національно-патріотичними (після заснування Кирило-Методієвського товариства) від братчиків, Грінченко доводить противне: що братчики, зокрема Костомаров навіть, були під впливом Шевченка, що такі твори, як «Сон», «Іван Гус», «Послання» написав він до заснування К.-М. братства і що, таким чином, «не Костомаров на Шевченка, а Шевченко на Костомарова впливав; Шевченко Костомарову сказав нове нечуване слово, Шевченко показав Костомарову шлях» (Б. Грінченко, «Листи з України Наддніпрянської», К., 1917, V, бк. 45). Свідомством цього впливу Шевченка чи, принаймні, ознайомлення Костомарова з новими думками поета є, між иншим, вказівка Грінченка на вражіння Костомарова од прочитаних йому Шевченком нових поезій його (цітоване вище місце в статті Костомарова—«Воспоминание о двух малярах»). Далі, Грінченко заперечує думку Огоновського, ніби в національних поглядах Шевченка був перше період українського патріотизму з «старокозацькою закраскою», а далі без неї, бо в козащині та гетьманщині поет розчарувався. «Шевченко, справді, відмінив свої погляди на старшину козацьку... але завжди був він прихильним до гетьманщини, яко до автономної форми політичного життя українського; а ще більше прихильний він був до народніх козацьких рухів, хоча завжди розумів і все те зло, яке повставало з їх (ibid., 47). Шевченко ніколи не зрікався своєї старовини,—каже далі Грінченко,—він своїм геніальним оком уздрів той пункт, з якого треба було дивитись на нашу минулість, і став на йому. Його геній наштамповує ганебним клеймом тих, хто був «грязею Москви» та «варшавським сміттям», ганить людей, але він цілком одстає за загальним національним рухом, що мав своєю метою загальнолюдську та національно-українську волю» (ibid., 48). Грінченко вважає Шевченка цілком свідомим національно, свідомим тоді, коли до цього ще майже ніхто не дійшов, і каже, що через те він «своєю національною свідомістю єсть геній, а своєю незмірною вагою, значінням у справі національного відродження свого рідного краю єсть з'явищем феноменальним, єдиним може на світі» (ibid., 49). Грінченко показує далі в цій своїй статті, як широко розумів Шевченко слов'янське питання. «Він,—на думку Грінченка,—признавав за кожним слов'янським народом право на цілковиту національну самостійність і насамперед признає її за українсько-руським народом. Він гостро береже цю самостійність од усяких заходів... і зовсім не спинається перед марою того «єдиного неделимого»... Поет гостро виступає проти всякого деспотства, взагалі, і проти деспотства тодішнього російського режиму, зокрема... (ibid., 50); «Шевченко перший виразно висловив ідею повної незалежності української, яко нації, і вкупі з тим зостався завжди і всюди толерантним до інших націй... Своім словом поет розвіяв ту темряву з усякої неправди, яка обнімала досі питання про нашу національність, і поставив замість тієї темряви своє світло. Він був перший українець з правдивою національною свідомістю, і ніхто не пособив так, як він, вироблятися доброму українському національному світоглядові»... (ibid., 57). «Шевченко з трупів поробив живих людей, бо що таке були до його

українські інтелігенти, яко українці, коли не трупи? За це ми й звемо його нашим національним пророком; тим ми й бачимо в йому феноменальне, може, єдине з'явище у всесвітній історії». Ми певні,—каже Грінченко, закінчуючи свій шостий, цілком присвячений Шевченкові лист,—що в українській літературі з'явиться ще багато діячів, рівних Шевченкові талантом, але не буде вже ні одного рівного йому своїм значінням у справі нашого національного відродження: будуть великі письменники, але не буде вже пророків».

М. Драгоманов, що жив у той час у Болгарії, як професор Софійського Університету, відповідаючи Грінченкові на його листи своїми «Листами на Наддніпрянську Україну» (друкувалися його листи в р.р. 1892—1893 в «Буковині» і в «Народі», окремо видані у Києві р. 1917), критикуючи його ніби «національну вузькість», широко освітлюючи усі питання, зачеплені Грінченком з погляду людини європейської освіти і ідеології, в питаннях, що до Шевченка, повторює, властиво з де-якими одмінами, свої давніші думки (з р. 1879). Він не погоджується з Грінченком, що правдива українська національна свідомість почалась тільки від Шевченка і згадує підготовчі чинники в цьому К. Рилєєва з його «думами» і «поемами» (Войнаровський, Нашвайло), з української історії—«Історію Русів», «Общество соединенных славян». Це все виховувало і в Шевченкові національні погляди, як і інші знайомі його на Україні—ліберали й аболіціоністи» Капністи, Репніни і інші.

Отже, мовляв, не геній Шевченка освідомив його, бо «тепер уже ніде нема поглядів на геніїв, як на істоти, котрі родяться чудесно і творять чудеса мечами, здобутими від фей», а народолобство його і національна свідомість вийшли «з суми всіх цих елементів». Проте все ж таки Драгоманов не тільки признає за Шевченком право іменуватися генієм, а й зазначає, що національна свідомість Шевченка і його народолобство поставили його, «як епохальну прояву в історії громадської думки на Україні» («Листи на Наддн. Україну», бк. 27). Таким чином, бачимо, що Драгоманов поступив наперед від 1879 р. в питанні про значіння Шевченка. Але тут же Драгоманов завважає, ніби не скрізь однаково був свідомий Шевченко, що він, напр., «ще не мав думки непримінно виробляти окрему літературу українську, бо він писав свої повісті по московському, також писав навіть свій Дневник, сценарій до «Стодолі» і т. и. (ibid. 27—29). На цей закид Драгоманова відповідав тоді ж таки Грінченко, але питання про російську мову Шевченка піднімалося й пізніш, і особливо вороги українського письменства хапались за цей «Дневник», і листи Шевченка, писані російською мовою, на доказ того, що поетові було однаково, якою мовою писати. Тепер уже добре усім відомо, що Шевченко писав свої російські твори в неволі, теж і «Дневник» вів, вертаючись з заслання, під повсякчасним страхом за те, щоб не накликати на себе знов біди. Він просто боявся писати більші речі, иншого пояснення не може й бути; і сам Шевченко в листі до Сіраковського поясняв, що він не відповідає йому українською мовою тому, що «запуган» (твори Т. Шевченка, т. II, СПб, 1911 бк. 390; про російську мову у Шевченка: С. Єфремов—«Шевченко й українське письменство», в збірці—«Шевченко», К., 1914, бк. 62—63). В другім місці Драгоманов говорить про де-які твори Шевченка і, як і перше, в розвідці «Шевченко, українофіли й соціалізм», зазначає, що «заміри Шевченкові осталися далеко вище їх виконання». Причиною тому Драгоманов уважає,

як і раніш,—«літературну і всяку другу необразованість поета» і, згоджуючись на порівняння Шевченка з Пушкіним і Лермонтовим що до змісту їх поезії, не допускає такого порівняння що до форми їх: «Шевченко не мав систематичної освіти, не знав мов, не стежив за європейською літературою, не працював над обробленням своїх творів» і т. д. Признаючи «незвичайну силу» Шевченка, «котра все-таки виявила себе»,—Драгоманов однак не хоче визнати його—«за викінченого поета образованої громади». На думку Драгоманова,—«це був тільки матеріал великого поета» (ibid. 65).

Після цієї полеміки Грінченка з Драгомановим, полеміка, що зачепилась і широко освітила цілий ряд питань українського життя, культури і письменства—політичних, національних і літературних, і встановила (в статтях Грінченка) погляд на Шевченка, як на великого національного українського і всесвітнього генія, довгий час нічого не з'являлось в науковій літературі шевченківській чогось важливого взагалі і цінного для питання про значіння Шевченка зокрема. Згадати тут треба тільки велику працю Ол. Кониського—Тарас Шевченко—Грушівський. Хроніка його життя, що друкувалася окремими цільними розвідками («Дитинний вік Шевченка», «Парубоцький вік Шевченка» і т. д.) в «Записках наук. тов. ім. Шевченка» у Львові з 1892 року і вийшла в світ окремо в двох томах р. 1898—1901. Праця ця надзвичайно цінна; ще й досі це єдина велика бібліографія поета, написана умілою і люблячою рукою, єдина збірка величезного фактичного матеріалу про Шевченка, приведеного в систему і упорядкованого згідно з вимогами науки.

З інших праць—книжок і статтів—про Шевченка в тім часі (в кінці 90-х р. і на початку XX стол.) треба одмітити брошуру А. Н. Лісовського—«Главные мотивы в поэзии Т. Г. Шевченка» (Полт., 1896), де він розбирає головніші, переважно побутові твори Шевченка і характеризує творчість поета. На ту ж тему написана й стаття проф. М. Сумцова—«О мотивах поэзии Т. Г. Шевченка» («Киевск. старина», 1898, кн. 2), тільки проф. Сумцов спиняється більше на «народніх» мотивах поезії Шевченка і вертається власне до питання про «народність» його. Сумцов, порівнюючи народність Шевченка з народністю Пушкіна, розрізняє в ній народність зовнішню (запозичення з народніх джерел—казок, пісень, переказів, вірувань, обрядів) і народність внутрішню, психологічну. Останню, на думку проф. Сумцова, визначити дуже тяжко і в цілому зовсім неможливо (тут Сумцов у де-якій мірі повторює давнішу думку Драгоманова, власне думку про те, що «дух» та «світогляд» народа—те, що у Сумцова зветься «внутрішньою психологічною народністю»—не є щось стале, вияснене і вияснити його не можна). Проф. Сумцов зазначає тільки, ніби ці внутрішні елементи народности у Шевченка такі широкі, що вони на всю його поезію кладуть печать «народности», і кожний, навіть чужий, позичений, сюжет офарблюють національними фарбами (проф. Сумцов, очевидно, вживає тут термін «національний» у вужчому значінні,—в значінні «народній», як це показують інші місця його статті).

Про народність Шевченка згадав знов проф. М. Стороженко в статті «Гениальный горемыка» (Н. Стороженко—«Из области литературы». Статті, лекції, речи, рецензії, Москва, 1902). «Поезія Шевченка у вищій мірі суб'єктивна,—каже Стороженко,—вона так тісно зв'язана з його життям, що становить з нею одну нерозривну цілість. Але талант Шевченка був занадто великий, щоби замкнутись у тісну

гаму особистих почувань; він великий тим, що в його піснях виявилась колективна душа українського народу, що обрав його, як влучно сказав Костомаров, своїм заступником» і т. д. Проте Стороженко визнавав за Шевченком не тільки «народнього» співця, але й національного українського поета. «Він був не тільки народнім, але й національним поетом,—каже Стороженко,—виразником гуманних ідеалів сучасної йому української інтелігенції. Все те, про що думала і мріяла молодь тодішня, освічена українська молодь сорокових років, все це з'явилося у Шевченка в яскравих поетичних образах, зогріте вогнем його гарячого поетичного серця» (назв. стаття, бк. 425). «Справді народнім» поетом називає Шевченка також і Ол. Барвінський (після Костомарова) у своїх—«Виймках з народньої літератури української XIX віку» (4-е видання, Львів, 1905), хоч далі і він також поширює значно значіння поета. На думку Барвінського, «в артизмі Шевченко уступає місце таким поетам, як Міцкевич і Пушкін, позаяк не мав такої освіти, як вони (відгук думки Драгоманова). Однак, животворністю ідей, благородними і всеобіймаючими почуваннями, природністю і простотою Шевченко де-коли їх перевищує. «Тому,—каже Барвінський—Шевченко не тільки українсько-руський поет народній, але поет усієї людської суспільности, пригнобленої нещасними обставинами суспільного життя». (Назв. книг. бк. 209).

Отже виходить, що питання про «народність» Шевченка стояло, як і перше, вирішеним позитивно і на порозі нового століття, і тільки вар'їрувалось у всякий спосіб у науковій (Сумцов) і ненауковій (Барвінський) літературі. Переконаючі докази проти народности Шевченка Михайла Драгоманова zostались непомітними для більшости дослідників Шевченкових творів, можливо, через те, що висловлено було їх у «Громаді», десь у Женеві, у виданні, що було майже недосяжним і майже зразу зробилось паритетом. Явилась потреба наново зняти це питання, тим більше, що вороги української літератури, особливо новішої, на кожному кроці вказували на це і намагалися принизити й дискредитувати саме питання про українську літературу і про можливість її буйного розцвіту в майбутньому.

(Далі буде).